

Kesit Akademi Dergisi

The Journal of Kesit Academy

ISSN/ICCH: 2149 - 9225

Yıl/Year/Год: 6, Sayı/Number/

Номер: 23, Haziran/June/ИЮНЬ 2020,

s./pp. 198-236

Geliş/Submitted/ Отправлено: 03.05.2020

Kabul/Accepted/ Принимать: 23.06.2020

Yayın/Published/ Опубликованный:

25.06.2020

DOI: 10.29228/kesit.43970

Araştırma Makalesi

Research Article

Научная Статья

Dr. Öğr. Üyesi Mustafa CORA

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi,

İlahiyat Bölümü

mustafa_cora@hotmail.com

ORCID ID: 0000-0001-6694-2103

KUR'ÂN MUHTEVÂSİ AÇISINDAN NİYET VE ÖNEMİ¹

Öz

Beşerî eylemlerin âdeta özü ve ruhu mâhiyetinde olan niyet; düşüncenin, davranışın, amelin değerlendirilmesinde ve geçerliliğinde temel miyar niteliğindedir. Düşünce ve davranışlar onunla farklı bir anlam kazanır. O, davranışların, fiillerin keyfiyetleri ve nitelikleri ile yakından hem alâkalıdır hem de onlar üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. İnsan niyetle, hareketlerinin bilinçli ve kontrollü olmasını veya yönlendirilmesini, onun hâiz olduğu etkili rolden yararlanarak yakalayabilir ve bu insiyatifi elinde de tutabilir. Nitekim niyet, etkin akıl ile insanın taleplerini eyleme dönüştürmede, yönlendirmede, frenlemede veya engellenmede bilinçli ve müessir bir güç niteliğindedir. O, bir eylem olarak kalbîdir. Kalp fitrat üzere haktan yana olma niteliğine sahiptir. Onun özellikle müspet niyet açısından sürekliliği, tabii hâli üzere korunarak işlevini sürdürmesine bağlıdır. Niyet, bir şeyi yapmadan önce düşünmek, istemek ve ona meyletmek şeklinde ifade edilebilir. Bu nedenle Kur'ân'a göre insan, her türlü yönelişinden, kastından ve niyetinden sorumlu olmakla beraber, talep ile murat edilen maksadın uygunluğu da istenir. Bu da onun, Allah'ın irâdesini ve hududunu gözetmede veya ihlâl etmede, önemli bir denge unsuru, kavşak noktası olan önemli bir konuma sahip olduğunu gösterir. Bu bağlamda niyetin anlaşılması, müspetliğe evrilmesi ve bunun yollarının belirlenmesi,

¹ **Cite as/Atıf:** Cora, M. (2020). Kur'ân Muhtevâsî Açısından Niyet ve Önemi, *Kesit Akademi Dergisi* 6(23): 198-236. <http://dx.doi.org/10.29228/kesit.43970>

Checked by plagiarism software. Benzerlik tespit yazılımıyla kontrol edilmiştir. CC-BY-NC 4.0

insanın sorumluluğuna atıfta bulunulması Kur'ân açısından büyük önem arz eder. Bu çalışmada niyet konusu bağlamında Kur'ân odaklı araştırarak ve ondan örnek kesitler/olaylar vererek ne olduğunu, hadislerdeki durumunu, amelle ilişkisini ve ona göre nasıl karşılık bulacağını vb. hususları ilgili ve temel kaynaklardan ortaya koymaya, sorgulamaya, yerinde cevaplar bulmaya gayret ettik.

Anahtar Kelimeler: Niyet, Meyl/Kasıt, Müspet/Menfi Niyet, Niyet Sorumluluğu, Davranış/Amel.

THE QUALITY/ARBITRARINESS AND VALUE OF INTENTION IN QURANIC TEACHING

Abstract

The intention which is the essence and soul of the human actions are like a basic test for the evaluation and validity of thought, behavior, and deed. Thoughts and behaviors gain a different meaning with intention. The intention is closely related to the arbitrariness and quality of behaviors and actions and it also has a significant effect on them. A person can make informed and controlled actions or guide them with intention as well as catching them and taking initiative by using the effective role of intention. Furthermore, an effective mind is like an informed and effective power to transform a person's desires into action and guide, control, or prevent them. It is an act of the heart. The heart in its essence has quality of being right. In terms of positive intent, its continuity naturally depends on it's containing function. The intention can be described as thinking, wanting something before doing it, and tending to do it. Therefore, people are responsible for any tendency, deliberation, and intention according to the Quran, and the convenience of the goal requested and wished. This situation indicates that intention is a significant balance element to observe or violate God's will and limits as well as having a significant place and position like a crossroads. In this regard, understanding the intention, evolving it to positive, and identifying the ways of it, referring to human responsibility is great importance for the Quran. In this study, we aim to give examples in the context of the intention by research based on the Quran, to put forward and question what it is, its status in the hadiths, its relation with deeds and how it corresponds according to the deeds and to find appropriate answers by using the basic resources and dogmas.

Keywords: Intention, Tendency/Deliberation, Positive/Negative Intention, Intention Responsibility, Behavior/Deed.

GİRİŞ

Kur'ân muhtevâsının gereğini yerine getirme konusunda ve insan mutluluğunun temininde amel, araç mesabesinde. Ancak onun bir anlam ifade etmesi hususu niyetle alâkalıdır. Bununla birlikte kalp, Kur'ân açısından onun hakkında önemli bir role sahiptir. Nitekim o, kalbî eylemlerden biri olarak kabul edilir.

Amellerin geçerli olması için kişinin onlardan hangisini tercih edeceğine veya hangi ibâdeti yapacağına karar vermesi ve Allah'ın rızasını kastederek o eyleme yönelmesi gerekir.

Örneğin hayırlı bir iş yapmak veya namaz, oruç vb. ibâdetleri eda etmek gibi ameller tek başına veya niyetsiz olarak bir anlam ifade etmez. Onların değer kazanması ancak niyete bağlanmakla olur. Bu da niyetin keyfiyet ve nitelik açısından gerçekten olmasını gerektirir. Nitekim bu gibi hususlar Kur'ân'ın muhtevâsıyla ve özüyle ilişkilidir.

Bu çalışmada Kur'ân açısından niyeti ve önemini belirlerken onun, insanın davranışlarının olumlu veya olumsuz yöne kaymasındaki etkisi veya onların kavşak noktalarında bir rolü olup olmadığı, bununla birlikte, onlar için bir denge unsuru konumunda bulunup bulunmadığı gibi hususları belirlemek yerinde olacaktır. Bu açıdan niyetin yapısal olarak amellerin keyfiyetleri konusunda ilgili niteliğe sahip olduğunu da ortaya koymak gerekir.

Bu konuda temel referansımız, Kur'ân'ın ilgili ayetlerinin açık veya gizli delâleti olmuştur. Bu çalışmamızda bir taraftan insanî değerleri, ilmî görüşleri dikkate alırken, diğer taraftan çağın ilmî usullerine ve tekniğine de uymayı hedefledik. Bu şekilde konu bağlamında meselelerle ilgili ulaşılabildiğimiz sağlıklı bilgi ve belgeleri de değerlendirmelerimize dâhil ettik.

Bu gibi meseleleri ortaya koyarken ilgili sahada genellikle hüccet kabul edilen zevâtın teliflerinden istifade etmeyi yeğledik. Ortaya koyduğumuz bilgiler arasından tercih ettiklerimiz, mukâyeselerimiz veya bunlardan çıkarttıklarımız da oldu. Bu şekilde niyetin Kur'ân açısından önemini ve mâhiyetini irdelemeyi amaç edindik. Bu arada konuyla ilgili bazı terkip ve ıstılahları kullanmaya da özen gösterdik.

Bütün bunlar bağlamında amele veya amelde niyete ihtiyaç var mı? Niyetin iyisi kötüsü olur mu? Niyetin kalple ilgisi nedir? Niyetle yapılan fiiller için sevap, tersi için günâh var mı? gibi soruları/meseleleri de aydınlatmak için çözümler/öneriler üretme gayreti içinde olduk.

Bu çalışmada, niyetin mâhiyeti/keyfiyeti, ilâhî irâde açısından ve insanın yöneldiği hedefe uygun olması gibi ilgili hususlar yönünden doğabilecek sorumluluklarının olup olmadığı ve amele ne gibi etkisinin olabileceği gibi hususlara açıklık getirmeye çalıştık.

1. Niyetin Anlam ve Tarifi

Niyet kelimesi, kök ve değişik sığalar üzere نوية - نية - نواة - نوى - نوي şeklinde gelmekle beraber sözlükte bir şeyi kastetmek, kararlılık, niyet etmek veya gönülün ve irâdenin herhangi bir şeye yönelmesi, ciddiyet gibi anlamlar taşır.² Bu bağlamda isim olarak da *niyet* نية (çoğ. نيات), azim, bir şeyden veya yerden diğerine dönme, geçme, yolculukta gidilmesi tasarlanan, kastedilen yer gibi anlamlara gelir.

Burada belirtilen anlamlardan da anlaşılacağı üzere niyetin bir yönüyle azim, dönme, tasarlama, gidilen yön, menzil, yer gibi manalar bağlamında böyle içeriklere sahip olduğunu anlamak mümkündür. Bu anlamlara, yönlere uygun eylemler olarak meselâ oluşan her hangi bir durum veya ihtiyaç anında belirlemekle birlikte niyet, نوى (çoğ. نويات) şeklinde de

² Bu bağlamda «حسن النية» “iyi niyet” ve «سلامة النية» “samimiyet, ihlâslık” şeklinde kullanıldığını, yine aynı kök maddelerinden gelen نية - نوا - نوى - نوي, bir işi sağlam yapmamak, bir yere, yöne yönelmek gibi anlamları taşıdığını da belirtebiliriz. Bkz. Ebu'l-Fadl Cemâluddîn b. Muhammed İbn Manzûr (ö.711/1311), *Lisânu'l-'Arab*, (Beyrut: 1290), “n-v-y” mad.; Muhibbuddîn Ebu'l-Feyz es-Seyyid Muhammed Murtazâ el-Hüseynî el-Vâsıtî ez-Zebîdî(ö. 1205/1791), *Tâcu'l-'Arûs*, (Mısır: 1888), “n-v-y” mad.

çekirdek, filiz, atom çekirdeği gibi anlamlar ifade eder.³

Niyetin ilgili türev ve sığa/kalıplarına yüklenen anlamlara bakıldığında her birinin temel unsurlarıyla ve anlamlarıyla onun kendi mâhiyetini ve hakikatini açıkça yansıtacak niteliğe hâiz bir kavram olduğu görülür. Bu, onun mefhumundan kastedilene açıkça ifade etmekle birlikte, ona iman ve ilim gözüyle bakılarak da bir tabir olarak kendisi ile anlatılmak istenen mefhumla delâlet etmekte de uygun bir kelime olduğu kendiliğinden görünür.

Bu mefhumların işlevlerinin kavranması ve harmanlanmaları ile *niyet* "نِيَّة"nin bilinçli olma, ihtiyaç, gönüllülük, yön, devamlılık ve bunu koruma, aynı niyet üzere işi bitirme, hedef bir durumdan diğerine geçme gibi hemen hemen birbirine yakın ve ortak manaları zımında barındırdığını da görmek mümkündür. Bu bağlamda o, şuur, ciddiyet, kararlılık gösterme, meram, yönelme/kastetme, kalbin bir şeyi azmetmesi, ona yönelmesi veya bir vazife ile Allah'a taatte bulunulması, ibâdetle hatta bundan hangisinin yapılacağına dair kastetmenin oluşması, örneğin namazın şartı olan niyet ve ihlâs ile Allah için kılınacak namazın bilinmesi, farkında olunması gibi durumlar böyledir.⁴

Niyetin, bir şeyin yapılmasından hemen önce oluşan bir meyil veya yapma isteği olduğunu söylemek mümkündür. İnsan fiilini ve davranışlarını bütünüyle konu edinen fıkhîta da bir terim olarak niyetin, kesin ve her hangi bir davranışı işlemeye yönelik irâde olarak anlamlandırıldığı görülür.⁵

Bu gibi değişik anlamların, tanımların bağlam ve bütünlüğü çerçevesinde, yukarıda yapılan tarifler de dikkate alınarak; "Kalbin o an veya sonuç bakımından amaç itibariyle uygun bulunduğu, başka bir ifade ile yararı sağlayacağına veya zararı edeceğine karar verdiği, fiile yönelmesine", niyet denilebileceğine dair oldukça yaygın olan bu tarifi verilmesi uygun görülmüştür.⁶

2. Niyetin Hadislerde İfade Edilmesi

Hz. Peygamber'in, Kur'ân'ın ilk müfessiri olma vasfına sahip olması hasebiyle onun tefsiri ve çeşitli konular hakkında açıklama mâhiyetinde pek çok sözü mevcuttur. Onun, Kur'ân'ın açıklanması, vuzuha kavuşturulması bağlamında *niyet* (نِيَّات , çoğ. نِيَّات) ve türevleri ve de ona dair malumatın hadislerinde sıkça yer alması da pek tabiidir.⁷ Hatta onlardan bazılarında niyete, türevlerine ve ilgili ifadelerle daha sıklıkla rastlanır. Ama özellikle *niyetler* "النِّيَّات" şeklindeki ifadeler olduğu görülür.⁸

³ Cins isim olan نواة (çoğ. نَوَات), çekirdek olarak ağaç tohumlarına veya tanelere delâlet eder. Bkz. *Tâcu'l-'Arûs*, "n-v-y" mad.; İbrahim Mustafa v.dğr., *el-Mu'cemu'l-Vesît*, (Çağrı Yay.), (İstanbul: ts.), "n-v-y" mad; ayrıca bkz. Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili* (İstanbul: 1971), c. III, s. 1986,1987.

⁴ Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü* (Rağbet Yay.), (İstanbul:1998), s.371.

⁵ *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, s.371.

⁶ Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî (ö. 505/1111), *İhyâu Ullûmi'd-Dîn*, (Kahire: 1939), c. IV, s. 365.

⁷ Bkz. *el-Mu'cem*, "n-v-y" md.

⁸ Bkz. Wensinck, E.J. ve J. P. Mesing, *el-Mu'cemu'l-Mufehres li Elfâzi'l-Hadîsi'n-Nebevî*, (Leidin: 1962), "nvy" md. Ayrıca bkz. İbrahim Kâfi Dönmez, "Niyet" mad., (TDV İslâm Ansiklopedisi, XX X III), (İstanbul: 2007), s. 170. Bir kısım âlim bu hususu vurgulamak için amelle değil, niyette ve itâatte kararlı ve sürekli olunmakla cennette veya tersi ile cehennemde ebedi kalınacağını ve nedeninin sürekli iman veya küfür

Niyet için, bu konuda özel bir delil niteliğinde olan “إنما الأعمال بالنيّات” « *Ameller ancak niyetlere göredir*» hadisinde geçen “*bi'n-Niyyât*” “بالنيّات” şeklinde ifade biçimi âlimlerce ele alınır ve değişik anlamlarda açıklanır. Bazıları bununla niyete, ihtiyaç olan şer'î amellerin murat edildiğini savunurken, bazıları da buna, “*Amellerin geçerliliği, makbul oluşu ve doğruluğu niyetlere göredir*” anlamının verilmesinin uygun olduğunu iddia ederken, kimileri de o, amellerin tümünü kapsar ve hepsinde etkili olur, şeklinde kanaatlerini beyan etmişlerdir.⁹ Bize göre bunların her biri yerine göre doğru olmakla beraber hedefledikleri bakımından müşterek amaçlıdır.

Bu kalbî eylemin (niyetin) yeriyle alâkalı olarak genellikle onun kalple ilgili olduğundan söz edilir.¹⁰ Buna benzer şekilde Hz. Peygamber'in kalbî olan âmil üzerine vurgu yaparken takvânın yattığı yer olarak kalbi göstermiştir.¹¹ Nitekim *Gazzâlî* de niyet hakkında onun yerinin kalbin bir hâli ve vasfı olarak kalp olduğunu kabul etmiş, orada meylin meydana gelmesindeki sebeplerin önemli ve bu sebeplere sarılmanın da mühim olduğunu belirtmiştir.¹² Bu anlamda kalpten kaynaklanan güzel ve kurtuluşa vesile olacak olan bir değer olarak özellikle ve tek başına kalple ilgili amelin altı sıklıkla çizilir.

Bozulmamış ve zengin bir kalp, uzuvlar hareketsiz olduğu zamanda bile en ufak bir hareketi ile onları iyiliğin her çeşidi ile zenginleştirmeye yeteneklidir. Böylesi derûnî/kalbî amel kul için ayrıca bir imtiyazdır. Zira amel, maddî tahakkukunu, ahlâkî varlığını ve iyi olanla ilişkisini ona borçludur. Kalp ameli, bir hayır için etkili bir vâsita, gâye, doğrudan bir sebep ve hayrın özünü teşkil eden bir haldir. İslâm ahlâkında bu dâhilî faaliyete, amele bir üstünlük atfedilir. Gerçekleşen hârici amel için azalar ancak onu ulaştıran vâsıtalar mesabesinde addedilir.¹³

Niyet, sözlük anlamları bağlamında kendi mefhumundan kastedileni açıkça ortaya koymakla birlikte ilgili hadislerde yer alan anlamlarıyla da kelime olarak uygunluk arz eder. Bu yönden Kur'ân'da zımnen bulunan söz konusu hususun hadisler tarafından da manaca beslendiği, bu kavram üzerinden açıklandığı gibi onunla alâkalı mefhum bütünlüğünün onlarda da var olduğu ve aynı mâhiyette onlarda da sergilendiği gerçeği görülür. Bu bağlamda aşağıda görüleceği üzere Kur'ân'da da bir anlayış veya mefhum olarak ve de özü itibarıyla, ama onun

üzere olmak olduğunu söyler ve sonucu buna bağlar. Bkz. Şemseddin el-Kirmânî, *Şerhu'l-Buhârî* (Buhârî'nin *Sahîh'nde*), (Beyrut: 1401/1981), c. I, s. 21.

⁹ İbn Receb el-Henbelî, *Câmiu'l-Ulûm ve'l-Hikem* (nşr. Şuayb el-Arnaût-İbrahim Bâcis), (Riyâd: 1419/1999), c. I, ss. 61-65.

¹⁰ Hatta aklın bedeninin hangi yerinde bulunduğu, kalbin akılla ilişkisi, ruh ve nefsin mâhiyeti gibi hususlar da genişçe tartışılmıştır. Örneğin bkz. Şehâbeddîn el-Karâfî (ö.684/1285), *el-Ümniyye fi İdrâki'n-Niyye*, (Beyrut: 1404/1984), s. 17,18; aynı müellif, *ez-Zahîre* (nşr. Muhammed Haccî), (Beyrut:1994), c.I, ss. 240-241.

¹¹ M. Abdullah Draz, *Kur'ân Ahlâkı*, (çev. Emrullah Yüksel, Ünver Günay), IV. baskı, (İstanbul:2009), s. 306; ayrıca bu kalbîlik için örneğin *Hac* 32 vd. Bkz. Nâsiruddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullah b. Ömer b. Muhammed el-Beydâvî, (ö.685/1286), *Tefsîru'l-Kâdî el-Beydâvî* (Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl), Dersaadet (İstanbul: 1314), II, 102,103.

¹² *İhyâ*, IV, ss. 373-376.

¹³ Bkz. *Kur'ân Ahlâkı*, S. 307, 309.

kendi üslubuyla bulunduğu ve aynı zamanda niyetin dindeki önemine¹⁴ ve mâhiyetine dair üstü kapalı bir anlayış olduğu görülür.

3. Niyetin Kur'an'da Yer Alması

Niyet “نِيَّة” kavramı Kur'ân'da yer almaz, ama onunla aynı kökten olan “النَّوَى” “en-Nevâ”¹⁵ kavramı Kur'an'da bir yerde geçer. Onda bunlardan başka ve aynı kökten olan farklı her hangi bir kelime de bulunmaz. Ancak “en-Nevâ” da âyette¹⁶ tâne, tohum ve çekirdek gibi manalarda gelir.¹⁷

İşte kök itibarıyla en-Nevâ kelimesi ile aynı “n-v-y” maddesinden müştak olan niyet kavramı, iştikak yönüyle akraba olduğu bu sığa (kelime) dışında Kur'ân'da geçmez. Ama bununla beraber, yukarıda da beyan edildiği üzere o, oldukça vuzuha kavuşturulmuş olarak hadislerde niyet “نِيَّة” (çoğ. نِيَّات) vb. türevleri ile sıkça görülür.¹⁸ Bununla onun anlam ve bağlam bakımından dar veya geniş anlamlarda kullanıldığı da anlaşılıyor. Fakat dinde, sözlük anlamı dışında, ona şer'î bir içerik yüklenip yüklenmediği hususu tartışmalıdır.¹⁹ Her hâlükârda niyetin keyfiyetini bir şekilde ilgili hadislerin yardımı ve âyetler²⁰ bağlamında naslar üzerinden ortaya koymak mümkündür.

Kur'ân'da niyet, çeşitli ifadelerden zımnen de olsa anlaşılır. Meselâ bu, âhireti, Allah'ın zâtını veya rızasını istemek²¹ gibi şekiller bağlamında olabilir. Nitekim ilgili bazı âyetler bütün irâdeyi, onunla alâkalı mesuliyeti, meşguliyeti, ameli vb. ona bağlar. Örneğin kişi Allah'ın rıza-

¹⁴ Öyle ki, her işin başı mahiyetinde olan niyetin, âdetâ dinin dörtte birine denk gelecek kadar önemsenmediği, hatta bu konuda muttefekun aleyh olarak kabul edilen ve meşhûr olan “الأعمال بالنيَّات... إنما” hadisinin bazı muhaddislerce eserlerinin ilk ciltlerine/konularına veya ilk bahislerine, örneğin bkz. *Buhârî* (Bkz. Muhammed b. İsmâil b. İbrâhim b. el-Muğîre el-Buhârî Ebû Abdillâh (ö. 256/870), *el-Câmiu's-Sahîh*, Dâru'ş-Şa'b, (Kahire: 1987/1407), c. II, s. 1, Bedu'l-Vahiy (Hadis no:1) başta olmak üzere, konuştuğu görülür.

¹⁵ *En'âm* 6/95. Allah çekirdek ve tâneden yarıp/bitirip bitki, ağaç çıkaran veya bunlardan şakla çekirdek veya tâneyi çıkarandır. (*En'âm* 6/ 95) Her iki mana ve “فَالِقُ الْحَبِّ وَالنَّوَى” “*Fâliku'l-habbi ve'n-nevâ*” (*Enâm* 6/95) budur. Bu bağlamda doğrudan topraktan yaratıp tâneyi ve çekirdeği çıkaran, ölüden diri, diriden ölü çıkaran kâdiri mutlak O'dur. Burada *falk*, çatlatmak demektir. *Habb*, (حَبَّ), *habbe* (حَبَّة)nin çoğuludur. Tâne, ot/bitki tohumlarını veya tanelerini ifade eder. (*Hak Dini Kur'ân Dili*, III, 1986, 1987) Bu kadar muhtelif nebât ve eşcârın bir habbeden, çekirdekten çatlayıp çıkması, tabiatın ve ondaki unsurların değil, bunları takdir edip yaratanın eseridir. Zira toprakta çekirdekten bunları bitirip çıkaran veya toprakta bunlardan çekirdeği bitiren O'dur. İşte tâneyi, çekirdeği çatlatarak nebat ve eşcâr çıkarmada veya bir şaktan çekirdek halk etmede her iki manasıyla “*Fâliku'l-habbi ve'n-nevâ*” budur. Öyle ki, topraktan habbe ve mevâtı doğrudan çıkaran, ölüden diri, diriden ölü çıkaran da O'dur. Ondan yüz çevirip başkalarına tapmak nasıl olur? Bunlar bir şekilde O'nun hüküm ve tesiriyle alâkalıdır. (*Hak Dini Kur'ân Dili*, III, 1987) Yerde, gökte, ölü veya diri her nerede ne olursa olsun Allah'ın yedi kudretinde olup O'ndan kurtulmak mümkün değildir. (*Hak Dini Kur'ân Dili*, III, 1988)

¹⁶ *En'âm* 6/95

¹⁷ Bkz. *Hak Dini Kur'ân Dili*, III, 1986,1987; Seyyid Kutub (ö.1967), *Fî Zılâli'l-Kur'ân* (çev. M. Emin Saraç, Bekir Karlığa, İ. Hakkı Şengüler), (Hikmet Yay.), (İstanbul: 1979), c. V, s. 339.

¹⁸ Bkz. *el-Mu'cem*, “nvy” md.

¹⁹ Bkz. Ömer Süleyman el-Eşkar, *Mekâsîdu'l-Mükellefn*, (*Kuveyt:1401/1981*), ss. 32-35.

²⁰ Bkz. *Bakara* 2/225, 265, 272; *Âl-i İmran* 3/152; *Nisâ* 4/114; *En'âm* 6/52, 95; *Hûd* 11/15, 16; *İsrâ* 17/18, 19; *Kehf* 18/28; *Hac* 22/37; *Rûm* 30/38, 39; *Beyyine* 98/5; *Leyl* 92/20; *Şûrâ* 42/20.

²¹ Meselâ bkz. *Bakara* 2/ 272; *Âl-i İmrân* 3/152; *Nisâ* 4/114; *İsrâ* 17/19; *Rûm* 30/38 vd.

sını mı yahut âhireti mi ister? Buna göre bir karşılık ceza veya mükâfat olarak onun irâdesine (istemesine) veya murada (istenene) göre olur. Bu durumda kasıt ve murat ne ise kişi için gelecekte de karşılık ona göre olur ve tahakkuk eder. Konuyla ilgili benzer hususların Kur'ân'da farklı yerlerde, bazen tekrar mâhiyetinde, vurgulanarak yer aldığı söylemek mümkündür ve vâkidir.²² Öyle ki, sözü edilen âyetler bağlamında niyet, amel için zımnen de olsa ifade edilmekle beraber onun temel ölçü olarak kabul edildiği görülür.

Niyet ile irâde arasında işlem ve kapsam ilişkisi olduğu, irâdenin niyeti içine alan daha geniş bir kavram (cins) olduğu, ayrıca niyeti ihtimalli bulunduğu yönlerden birine yönlendirmedi bir irâdenin bulunduğu konusunda görüşe sahip olan *Karafi*²³, irâdenin, azmin, kastın ve inâyetin *niyet* anlamında kullanıldığını iddia eder.²⁴

Gazzâlî'ye göre de irâde ve kasıt aynı anlamda kullanılır. Bir konuda bilgili ve seçime dayalı olarak gerçekleşen bir amel (hareket/hareketsizlik), temelinde ve ön şartlı olarak onun sermayesi olmakla beraber, olacak bir sonuçla ancak ilim, irâde ve kudret mevcut ise o, ortaya çıkabilir. Bu süreçte niyet (irâdeden) ilimden kudrete geçiş oluşturan bir işleve sahip olur. O, irâdeden amele yönelişten veya meyilden söz eder²⁵ ki, bu paralelde *Karafi*'nin de, fiilin niyete yön veremeyeceği şeklinde benimsediği bir kanaati mevcuttur.²⁶

Abdulhalîm Ahmedî, *Gazzâlî*'nin bu husustaki kanaatlerini “*niyette dürüstlük*” kavramı odaklı inceler ve niyetin, *kasıt* ve *amele* bitişik olan anlamının *bâis* (amele yönelten itici güç ve gâye) anlamı ile karıştırılmaması gerektiğini ifade eder.²⁷ Bu bağlamda ilgili âyetlerin özünde veya zımında, sorumluluk, denenme, dünyalığı ve süsünü isteme veya dini sadece O'na mahsus kılma, Allah'ın rızasını isteme, kalben O'nu anma, O'na bağlılık, eylemde O'nun rızasının olması ve onun talebe uygunluğu, her hayırda O'nun rızasının bulunması, amellere karşılık isteme gibi eylemler olduğu görülebilir. Her hâlükârda bütün bunlarda olumlu (veya olumsuz) anlamda bir dönüşümün, bir başlangıcın olması maksat veya niyet kaynaklı²⁸ veya buna bağlı olabilir.

²² Meselâ bkz. *Bakara* 2/265, 272; *Nisâ* 4/114; *Âli İmrân* 3/152; *Hûd* 11/15, 16; *İsrâ* 17/19; *Rûm* 30/38, 39; *Leyl* 92/20; *Şûrâ* 42/20; *Beyyine* 98/5 vd.

²³ Bu âlim, irâdenin türleri (nevi)ni teşkil eden, *ihtiyâr*, *niyet*, *meşîet*, *kast*, *hem*, *azim*, *inâyet*, *kader*, *şehvet* ve *kazâ* gibi on kavramı inceler; kendince aralarında nasıl bir ilişki olduğunu ve niyetin onlardan nasıl farklı olduğunu belirler. Bkz. *el-Ümniyye*, ss. 7-13; ayrıca “*niyet*” ile “*irâde*” arasında nasıl bir kıyaslama yapılabileceğini görmek için bkz. *Câmiu'l-Ulûm ve'l-Hikem*, I, 66.

²⁴ *Karafi*, bunların aşağı yukarı müterâdif kelimeler olduklarını diyebilecek kadar birbirlerine yakınlık kesbettiklerini söylenir. Bkz. *el-Ümniyye*, ss. 7-13.

²⁵ Nitekim özellikle “*bâis*” (dürtü, sâik) kavramından istifade ederek irâdeden amele yönelişin/meylin biçimleri konusunda da psikolojik analizler yapmıştır. *İhya'*, IV, 365,366.

²⁶ *el-Ümniyye*, ss. 7-13.

²⁷ *Abdulhalîm Ahmedî*, “*Tahkîku's-Sıdkı'n-Niyye İnde'l-Ğazzâlî*”, *Mecelletü'ş-Şerî'a ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye*, VI(13), (Kuveyt: 1409/1979), ss. 77-154. Yukarıda geçen kavramlarla ilgili olarak *Karafi* veya başka birçok âlim tahlil yaparken, bunlardan hangilerinin Allah hakkında kullanılmasının uygun olabileceği hususunu dikkate almaları, bunlarla ilgili kanaatlerinin oluşmasında etkili olmuştur. Diğer taraftan Ehl-i sünnetin, mâhiyet bakımından niyeti, *irâde* ve *azim* cinsi içinde mütalaa etmesine karşılık bazı şiiiler de bunu ilim ve itikat cinsinden saymışlardır. Bkz. *ez-Zahîre* I, 240; *Mekâsîdu'l-Mükellefîn*, s. 38.

²⁸ Bu mefhumlar ve çıkarımlar için bkz. *Bakara* 2/225, 265, 272; *Âli İmrân* 3/152; *Nisâ* 4/114; *En'âm* 6/52, 95; *Hûd* 11/15, 16; *İsrâ* 17/18, 19; *Kehf* 18/28; *Hac* 22/37; *Rûm* 30/38, 39; *Beyyine* 98/5; *Leyl* 92/20; *Şûrâ* 42/20. Vd.

Niyet kelimesi, yukarıda geçen, sözlük anlamları ve farklı tahliller yanında *nevâ* “نوى” fiili olarak çekirdekli olmak, çekirdeği atmak vb. anlamlarıyla mastar ve isim olarak Kur'ân *en-Nevâ* “النوى” şeklinde çekirdek manasını da ifade eder²⁹ ki o, bir çekirdeğe benzetilir. Onda bitkiler nasıl gizli olarak barınır, ondan kaynaklanır, ortaya çıkar, gelişir, canlılık ve bir hayat olarak meydana gelirse, bütün fiiller/ameller de buna benzer şekilde niyette bir potansiyel olarak bulunur, onda saklanır ve ondan ortaya çıkar.³⁰

Her şeyin sahibi ve hâlikı olan Allah'a insanın ibâdet etmesi/kulluğu, niyete bağlı olarak bilinçli ve bütün varlığıyla onu yapmaya yönelmesi şeklinde iradesini ortaya koymuş olmasından dolayı sevap olan ve bu vesileyle O'na yakınlık ifade eden bir taat olarak gerçekleşir. Bundan dolayı *Elmalılı*'ya göre, onun yapılmasında bir sevabın olması, Allah'a yakınlık ifade eden bir taat olmasından, onun niyete bağlanmasındandır.

Taatte ve amelde niyetin bulunması şarttır. İşte o zaman sadece Allah'a yönelik itaat ve kurbet kastiyla yapılan fiiller mahza ibâdet olur. Niyetsiz namaz, sadaka, oruç vb. gereği ve gerçek şekli üzere ifa edilmelerinin yerini tutamayacağı gibi niyetsiz bulunulan muhârebe de sonuç olarak örneğin şehitlik veya gâzilik için olan cihâdla alâkalı olmaz. O halde niyet, yapılacak olan fiilin icadında sadece Allah'a (ve O'nu tanıyarak) itâati ve takarrübü kastetmek manasında veya o kasıtlı oluşan irâdeli bir eylemi ifade eder.³¹

İnsan niyet sayesinde ve bilinçli bir idrak vâsıtasıyla, nereye yöneldiğini ne istediğini bilir, ne yaptığını onunla bulma ve elde etme şuuruna ulaşır ki, o şekilde onun gerekliliği, ibâdet ve amel için önemi kendiliğinden ortaya çıkar. O zaman niyetin keyfiyeti, niteliği, iyi veya kötü olması yanında bilinçli olarak oluşturulması bakımından da dini bir vecibedir ki, böylece onun gerekliliğinin ve yerine getirilmesinin zorunluluğu da ortaya çıkar.³² Neticede onun iyice tahlil edilmesi, farklı kategorilerde irdelenmesi ve daha iyi anlaşılması gerekir.

4. Niyetin Çeşitleri

İnsan veya özne ile mevzuu arasında niyet kanalı vasıtasıyla fazilet veya tersi için bir yol oluşur. Bu amaçla o, gereği üzere süjede veya insanda bulunursa o zaman âdeta kanun koyucunun amacına uyumluluğun ortaya çıktığı ve gerçekleştiği bir yol olur.³³

İnsanın, lehine (meşru) veya aleyhine (gayr-i meşru) bir hedefle Allah'a itaat etmeye göre niyetin, normal (iyi) veya kötü nitelikli, karışık, girift veya farklı denilebilecek kabilden olan niyetler arasından bir şekilde veyahut da farklı olarak husule gelmesi mümkündür. Ancak düşüncenin ve niyetin öncülleri Allah ile veya muradıyla her hangi bir şekilde irtibatlı olmazsa o, O'na muhâlif bir şekle de dönüşebilir.³⁴

²⁹ Bkz. *Hak Dini Kur'ân Dili*, III, 1986,1987; *Fî Zılâli'l-Kur'ân*, V, 339.

³⁰ Meselâ bkz. *Hak Dini Kur'ân Dili*, V, 339; III, 1987,1988.

³¹ Bkz. A.g.e., I, 95, 96.

³² Bkz. 7/175,178; 35/28; 28/79; 11/116; 2/44; 22/54; 62/5; 5/63 vd. Bu bağlamda bilginin getirdiği sorumluluk hakkında bkz. Ömer Özsoy, İlhami Güler, *Konularına Göre Kur'ân* (Sistemik Kur'ân Fihristi), (Fecr Yay.), (Ankara: 2013), 82,83.

³³ *Kur'ân Ahlâkı*, s.362.

³⁴ A.g.e., s. 369, 373.

İnsanın iç dünyasına nüfuz etmek mümkün olmadığından³⁵ onun düşüncesinden geçen şeyleri gerçekten keşfetmek, içindeki niyet hakkında bir hükümde bulunmak kesinlikle çok zordur.³⁶ Meseleye bir taraftan böyle bakarken diğer taraftan da niyetin evsâfı ve mahiyeti üzerinden hareket ederek muhtelif ve muhtemel neveleri üzerinden onu genel sınıflandırmaya tabi tutma girişimi pek mantıklı bir iş olamaz. Kaldı ki, onu kısımlara ayırmak beraberinde bazı zorlukları da getirir.³⁷

Her hâlükârda konunun tabiatı gereği ince bir usule ve tertip üzere tanzime veya sınıflandırmaya çok elverişli olmasa da Kur'ân'da ve hadislerde yer alan, öne çıkan ve oldukça belirgin olan hususları dikkate alarak bazı örneklerle konuyu ortaya koymaya ve anlaşılır bir hâle getirmeye çalışma imkânı vardır.

Şimdi niyeti, genel başlıklar hâlinde "iyi niyet" ve "kötü niyet" olarak iki kısma ayırarak konumuz ölçüsünde ve kifayet miktarınca zikrederim.

4.1. İyi Niyet

Her ne kadar Kur'ân'da açık bir ifade ile yer almasa da iyi niyetin mâhiyetini ve tarifini ortaya koymak mümkündür.³⁸ Öyle ki, yapılması istenen görevlerden yerine getirilenin maksada uygun olanına iyi niyet denir³⁹ ki, onun barındığı, çıktığı, geliştiği müspet ve bütünlük arz eden ahlâk değerlerinin her hangi bir yerde çarpışması⁴⁰ söz konusu olmaz. Bu nedenle o, bozulmasına sebep olacak şekilde subjektif gâye veya menfaat seviyesinde veya bağlamında düşünülemez. Bu ise, onun ilâhî emirle şahsi iyilik arasında bir konumda bulunması anlamına gelir. Buna göre kul, tercihinin, genel iyilikle şahsi iyiliğin aynı durumda olacağı bir halde olmasını ister ve hedefler.⁴¹

Burada önemli olan, bir noktada kişiyi subjektif halde hareket ettiren olsa da kuvvetin ne değerde olduğunu bilmek, bunun farkında olmak ve izzet-i nefsin olabilecek müdâhalesine karşı oldukça dikkat etmek olur. Benliğe karşı durarak muhlis olunur ve amellerden her amelin Allah için yapılmasında sorumluluğun eksik olmamasına özen gösterilir. Aksi takdirde her şahsi iyilik kaygısı bile bir şekilde suç olabilir.

Müslüman ahlâkçılarca kulun ödevi, sadece arzularını sınırlamak ve onları kurala bağlamak değil, bilakis onun muradı, hizmet gereği üzere samimi bir kul olmak olmalıdır. Aksi halde belli bir gayret sırf tabiatı tatmin etmeye tahsis edilmiş olur ki, o zaman o, Allah'tan başka

³⁵ Bkz. Örneğin, *Celâlüddîn Abdurrâhman b. Ebî Bekr es-Suyûtî* (ö. 911/1505), *el-Eşbâh ve'n-nezâir* (nşr. Muhammed el-Mu'tasım-Billâh el-Bağdâdî), (Beyrut: 1407/1987), ss. 61-63; Ahmed b. Muhammed el-Hamevî, *Gamzu Uyyûni'l-Beşâir*, (Beyrut:1405/1985), c. I, s. 67, 68.

³⁶ *Kur'ân Ahlâkı*, s.369.

³⁷ A.g.e., s.363.

³⁸ Bkz. A.g.e., s.325.

³⁹ Eğer (ruhsat yoluyla) sadece mağfiretinin maksadına uygunsa bu, makbul bir niyettir. *Kur'ân Ahlâkı*, s.362.

⁴⁰ İtaat iradesi hâriç. Bkz. *Kur'ân Ahlâkı*, s.345.

⁴¹ Bkz. *Kur'ân Ahlâkı*, s.343,344.

bir ilâh yani iğreti istekleri, arzuları ilâh edinmek olur.⁴²

İyi niyet, sadece yasaklanmış şeylere karşı uyarılmakla ve mübâh olan şeye arzuları tâbi kılmakla yetinilen niyet de değildir.⁴³ Onun karşısı olan nefse uymakla⁴⁴ de ve dünyaya dalmakla da cennetin kazanılması mümkün olamaz. Hâlbuki bu tür problemlerin halliyle ruhun arınması, nuru ve irâdenin salâbeti kendini göstermelidir.⁴⁵

Her hâlükârda hiç kimsenin kendi şahsı için ilgisiz ve kaygısız kalacağı, faaliyetinin ortaya çıkartacağı maddî ve mânevi her türlü neticeden de müstağnî olacağı düşünülemez. Zira kişinin sıhhatin, hayatın, huzurun, kurtuluşun, akraba sevgisinin, hatta ilmin, zekânın, kalp ve ruhun üstün nitelikleri üzerinde hiçbir etki yapmadığı, bunlarla hiç ilgisi olmadığı ve bunların kendisi için değersiz şeyler olduğu söylenemez.⁴⁶

Allah'a itaat etme fikri, insan ve bütün varlıklar için en büyük hayrı hedefleyen bir anlayış ve hikmetli bir vâsıtaadır. Ama bu, O'nun emirlerini almaksızın ve benimsemeksizin asla olmaz. Öyle ki, uzun müşâhedeler ve derin düşünceler karşılığında açık, seçik, sağlam ve sarsılmaz bir durumda olmalıdır. Bu durumda ve ahlâk açısından çok yüksek bir derecede gelişme göstermesi hâlinde vicdanın birinci derecede plânında olabilirse o zaman o, iman erkânına dâhil olmuş ve fiilen en az bilgili olursa da her müminin ruhunda aşağı yukarı belirli belirsiz bir halde yer bulmuş ve mevcut olmuş olur.⁴⁷ İşte bu yüksek ahlâk, derin vicdan anlayışı ve ruha sinmiş bilinçli olma hali son derece önemlidir.

Bir insan için eğitilmiş vicdanda zaman zaman ağır basan küçük farklılık olsa da en anlaşılmaz, hatta görünüşte en sert olan buyruklara dahi itaat eden mümin, herhangi bir hevese veya canının istediği bir şeye boyun eğme yönünde bir meyil içinde olamaz ve onu kast edemez. O, bu emirlerde bir akıl parıltısı görmese bile, zımnen itaat ettiği en hikmetli emirlere sahip olması gerektiğine kesin bir surette inanır ve tabiatlarını ayırt etmeksizin onları gerçekleştirmeye çalışır.⁴⁸

Bu arada şu da belirtilmelidir ki, en açık ve âdil emirler içinde bir şekilde fark edilen ahlâkî hayrı gerçekleştirme kaygısı, müminin vicdanında, diğer bütün kurallarda umumî ve şartsız olan tasvibin az çok müphem bir şuurundan asla ayrılmaz ki, bu tasvip olmadan onun için mümin isminin kullanılması bile lâyıf olamaz.⁴⁹

İnsan gayretinin yöneldiği bir davranış ve amel, ne kapasitede ne de yükseklikte ilâhî hikmete ait hoşnutluktan ibaret olan şeye eşit olamaz. Öyle vicdanilik ve hoşnutluk ki o, sadece Allah'ın istediğini istemek, ona yönelmek suretiyle ve O'nun idrak edilebileceğine dair bilinen

⁴² A.g.e., s.344; ayrıca ilgili âyet için bkz. "... أَفَرَأَيْتَ مَنْ اتَّخَذَ إِلَهُهُ هَوَاهُ " "Kendisinin ilahı olarak kendi duygu ve arzusunu almış kişiyi gördün mü?... " Câsiye 45/23.

⁴³ Bkz. *Kur'ân Ahlâkı*, s.329.

⁴⁴ Geniş bilgi için bkz. Cora, Mustafa, *Kur'ân'a Göre "Hevâ"*, (Samsun: 2013), ss. 185-211.

⁴⁵ Bkz. *Kur'ân Ahlâkı*, s.331.

⁴⁶ A.g.e., s.344.

⁴⁷ A.g.e., s.343.

⁴⁸ Bkz. *Nisâ* 4/66. Ayrıca bkz. Mehmet Demirci, "Hamdi Yazır'da Hak Kavramı", *Bilimname: Düşünce Platformu*, 2012/1, sayı: 22, s. 74.

⁴⁹ Bkz. *Nisâ* 4/65.

veya bilinmeyen sebeplerle tam olarak elde edilir. İşte bu, bütün değerlere hâkim olan en yüksek bir nokta olup, onun üstünde en mükemmel niyet için mümkün olan hiçbir hedef yoktur.⁵⁰ Kur'an-ı Kerim, cahiliye döneminde bilinen belli başlı erdemlere de dinî karakter vermek suretiyle onları İslam'ın temel erdemleri haline dönüştürmüştür. Kur'an'ın bu erdemlere kattığı en önemli husus, onların icrasında Allah'ın rızasının gözetilmesidir.⁵¹

Bir şekilde hükmün derin manasını idrak etmeyi hedef edinen niyet, imanın güzelliği ne olursa olsun, onu azaltmak şöyle dursun, onu temellendirecek ve onu sarsılmaz bir şekilde devam ettirecek durumda olan şeyi ona ilâve eder.⁵²

Kur'an'da şu güzel tabirin zımında ifade edilen ahlâkî görevin temel prensibini görürüz: “Allah bizzat kendisine takvâ ile itaat edilmeye lâyıktır.”⁵³ Başka ve çok mânidar bir ifadeyi Hz. Peygamber'in söylediği metanetle, faziletle ilgili bir hadiste bulabiliriz. Şöyle ki, “Allah'tan korkacak hiçbir şeyi olmasa bile, O'na itaatsizlikten sakınır.”⁵⁴

İnsanın kul olarak böylesine bir hedefe erişmesi için, yalnız ceza korkusundan değil, aynı zamanda Allah'ın azameti hakkında büyük bir saygı ve sevgi duygusundan yararlanmaya da ihtiyacı vardır. Böyle bir duyguya sahip olan ve örneğin namaza duran bir kul, namaz esnasında ruhunu bir yere toplamakta güçlük çekmez, parasını ödünç vermek zorunda ise veya muhtaçlara malını vermek durumunda ise bir mümin olarak ruhunu karşılığında sevap beklemeye bile bırakamaz, hatta buna karşılık Allah'tan bir şey dahi isteyemez. Aksi takdirde karşılık olarak bir şey isteyen konumunda olarak kendisine ne verileceği beklentisi içinde olur.⁵⁵

Ahlâklı olmada en üstünlük prensibi objektif niyet içinde aranmalıdır. Burada da kendine özgü sadelik önemlidir. İyi denilebilen irâde, gayretinin karşılığını isteyen veya dileyen irâde değil, ama kendini veren, feda eden, hesapsızca kendini harcayan, ideali uğruna bizzat kendini unutan irâdedir.⁵⁶

*Gazâlî'*ye göre, bütün iyi niyetlerin en kıymetlisi, en zoru ve en üstün olanı her hâlükârda en mütevâzi taat ve ibâdete lâyık olarak Allah'ın şanını hedef alan niyettir. Tabii ki bu bağlamda belki de muhabbet ve saygı duygusu en önde olanıdır. Bu ise akıl sahibi ve müttakilerin

⁵⁰ *Kur'ân Ahlâkı*, s.342.

⁵¹ Mehmet Demirci, “Kur'an-ı Kerim Işığında Sabır Kavramı”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, yıl: 2002, sayı: 12, s. 270.

⁵² A.g. e., s.341.

⁵³ Bkz. *Müddessir* 74/56. *Ebû Tâlib el-Mekî*, mümini/Müslümanı etkileyebilecek, onu vazifesini yapmaya sevk edecek ruha ait ahvâlin tamamını sadece bir başlık olan “Allah için” in tahtında toplayarak sıralar. Bkz. Bkz. Ebû Tâlib Muhammed b. Ali b. Atiyye el-Mekkî el-Acemî(ö. 386/996), *Kûtu'l-Kulûb*, (Kahire: Matbaatu Muhammed Abdi'l-Latîf, 1351), c. IV, s. 40.

⁵⁴ Bkz. *Kur'ân Ahlâkı*, s.333. Hz. Peygamber'in Ebû Huzeyfe'nin hısımlı *Sâlim'i* övmüş olduğu *bu* hadis-i şerîf, birçok kaynaktan yer almakla birlikte örneğin İbn Kuteybe de onu eserinde belirtir, ama isnâdını zikretmez. Elbânî'ye ise onu mevzu hadisler arasına koyar vb. Her hâlükârda bu söz Hz. Ömer'e nisbet edilir. Bu hadisin metni için bkz. Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh el-İsfehânî (ö. 430/1038), *Hilyetu'l-Evliyâ ve Tabakâtül-Esfiyâ*, (Beirut: Dâru'l-Kitâbi'l-A'rabî, 1405), c. I, s. 177; *el-Ftehu'l-Kebîr fi Zammi'z-Ziyâde İlâ el-Câmi el-Sağîr*, (thk. Yusuf en-Nebhânî), (Beirut: Dâru'l-Fikre, 1423/2003), c.I, s. 365.

⁵⁵ Bkz. *Kur'ân Ahlâkı*, s.333, 334.

⁵⁶ Bkz. A.g.e., s.340.

seçkin vasıflarındandır. Onların Allah'a yakınlaşmaktan başka hiç bir şeyde gözleri olamaz. Her şeyin hakikatine bu açıdan bakar, hisseder, duyar. Onlara göre yegâne gerçek fâide gerçek ma-butta bulunur⁵⁷ ve ondan gelir.

İyi niyette yapılan bir şeyin farkında olma da vardır. Bu şekilde eylemin tesirlerini tah-min ederek neticelerini önceden mülâhaza edilebilme zorunluluğu da olur. Zira bu bakışın fâidesi, irâdeyi harekete geçirmekten ziyade, sorumluluğun ve ahlâki görevin anlaşılmasına ışık tutmak şeklinde olur. Ama bu, vicdan için önce yerine getirilecek eylemin tüm şartlar konu-sunda aydınlatılmış olmasını da gerekli kılar. O zaman aydınlanmış irâde etkin bir muharrik olarak işlev görür.⁵⁸

İnsanda aydınlanmış irâdenin ve sadakatiyle teslimiyetin olması gerekir. O, durmak ye-rine, buyruğun derin manasının künhüne nüfuz ederek kanun koyucunun hedefi ile kendi içindeki hedefin aynı olmasını tutturmaya çalışır ve onun en önemli kaygısı düzeni, adâleti ve gerçeği tesis etmek olur. Bu şekilde bilinen ve kanun tarafından amaçlandığı düşünülen iyinin gerçekleşmesi istenir.

Kur'an'da bizatihî hayır bağlamında niyetin ideal bir örneğinin ortaya konulduğu nasların sayıları az olsa da çoğu kez iyi niyetin hedefini ima ve takdim eden nasların gayet açık olduğu görülür. Örneğin Kur'ân sadece Allah'a itaat etmek için değil, aynı zamanda, ezilen zayıfları⁵⁹ kurtarmak, onların maruz kaldıkları çetin felâketleri ve onları dinden vazgeçirmek⁶⁰ için onlara yapılan teşebbüsleri durdurmak ve bu gibi durumlarda müminlerin düşmanlarıyla mücâdelelerinin/savaşmalarının önünü açmak ve bunu teşvik etmek içindir. Zaten Allah yo-lunda cihâddan maksat, bu bağlamda Allah'ın irâdesinin üstün kılınmasıdır.⁶¹

İyi niyetle itaat eden bir irâde aldığı ve kabul ettiği emrin gösterdiği tarafa doğru yö-nelmek için isteyerek veya istemeyerek, batınî veya zahirî, kendisiyle her şeyden ayrıldı-ğı/sıyrıldığı bir hareketi ifade eder. Bu, dünyadan ve bizzat⁶² kendinden bir ayrılma ve en saf, en mükemmel ideale, bizzat Allah'a bağlanmadır. Hatta rasyonel ahlâk için de böyle bir niyetin yalnız iyi değil, aynı zamanda mümkün olan en iyi niyet olduğunu kabul etmek gerekir.⁶³

Bir fiilin/amelin temelinde iyi niyet veya iyilik yapma niyeti varsa, kişi ister kendini unutarak olsun, ister kendini cihanşümûl bir düzenin ferdi gibi tasavvur ederek olsun, bir şe-kilde ilgili faaliyet yolunda o anlamda katkıda bulunmayı umduğu bir düzeni kabul ederek kişi olarak, genel saadetin tevziinde üstün bir düzen perspektifinden hareket etmiş ise, o zaman

⁵⁷ İhyâ, IV, 320.

⁵⁸ Bkz. *Kur'ân Ahlâkı*, s.339,340. Mehmet Demirci, "Kur'an-ı Kerim Işığında Sabır Kavramı", *Erciyes Üni-versitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 2002, Sayı: 12, s. 277.

⁵⁹ Bkz. *Nisâ* 4/75.

⁶⁰ Bkz. *Bakara* 2/193. Bu âyetin metni ve anlamı: "... وَقَاتِلُوهُمْ حَتَّى لَا تَكُونَ فِتْنَةً وَيَتُوبَ الَّذِينَ بِاللَّهِ ...", "Onlarla savaşım ki, fitne (baskı) ortadan kalksın, din yalnız Allâh'm dini olsun..."

⁶¹ Bkz. *Kur'ân Ahlâkı*, s.341.

⁶² Bkz. A.g.e., s.325.

⁶³ A.g.e., s.326, 361.

bayağı niyet bile takdire ve övgüye lâyık bir duruma gelir.⁶⁴ Bu bağlamda kul, her durum ve şartta dinin dürüst uygulanmasındaki gerekliliği⁶⁵ yanında dolaylı niyetle de, niyetin olumlu veya olumsuz sâiklerini dikkate almak durumundadır.

Bütün niyet, dünya veya ziyneti için, hatta taalluk ettiği iyi bir eyleme yönelik de olsa, ama onda hüsn-i niyet olmazsa tamamı âhirette bir hiç mesabesinde olur ve ecel ile silinir. Oysa her amelin semeresi, Allah indinde belirlenen neticeden ibarettir. Ama o, Allah'ın rızasıyla ilgisi olmaması durumunda O'nun rızası dışında olduğu için fânidir, bâtıldır ve boştur.⁶⁶

4.2. Kötü Niyet

Her eylemin/amelin elbette bir keyfiyeti ve tabiî sonuçları vardır. Nitekim bir amelin niteliği veya onu sergileyenin ahvâlinin de bir şekilde niyetin rengiyle ilişkisi iledir. Çok genel bir kural olmasa da neticede eylem kötü ise, niyet de o yönde olur veya gerçekleşmiş menfi bir eylem ile onun ahlâkî tehlikesi arasında kurulabilecek bir iletişim sayesinde sağlıklı vicdanda oluşabilecek farklılaşma veya değişim üzerinden düşünerek bu gibi eylemlere dair nitelikleri/keyfiyetleri, niyetle ilgili idrak ile belirleyebilecek olan hissiyatı ve ilgili rolü yakalamak mümkündür.

Bazen çok küçük bir öneme hâiz gibi görünen bazı günâhlar, insana korku verir ve ondan kaynaklanabilecek sorumluluğu daha ziyade hesap ettirir. Bazen de amelin ufkunun geniş sathı kazandığı bir süreçte ahlâkiliğin derinlik kazandığı söylenebilir. O zaman o, bu oranda kötü niyeti akla getirir. Örneğin küçük miktarlı sahte bir paranın, ticarete sokulması olayının, fiilin parasal tedâvül içinde tayin ettiği hilenin sürüp gitmesinden dolayı aynı değerde yüzlerce parayı çalmaktan daha tehlikeli olduğu hususunu anlayabilmek veya görebilmek hiç de zordur.⁶⁷

Gayzâlî'ye göre, düşüncesiz ve basit bir bakışla günâh işleyen kimse, bir defa gözlerini kapatması gerektiği yerde, gözlerini açarak ilâhi eseri kötü yönde kullandığından, yalnız görme organının yaratılışı ile ilgili değil, aynı zamanda yerin, göklerin ve bütün kâinatın yaratılışı konusunda yaratıcıya karşı çok ağır bir nankörlük etmiş olur. Zira göz baş vasıtasıyla, baş vücut vasıtasıyla, vücut gıda vasıtasıyla, gıda, hava, su, toprak, güneş, ay gibi varlıklar vasıtasıyla mevcudiyetini gösterir ve sürdürür.⁶⁸

Bu izah ve ilgili gerçeklerden anlaşılacağı üzere kulun fiil ve davranışları çizilmiş yoldan (sırat-ı müstekîmden) bilinçli ve irâdeli her sapması hususunda niyetin kötülüğünü veya sahibinin suçluluğunu tayin ve tespit etmek mümkündür. Kaldı ki, hak yolun dışında ne kadar çok sonsuz yönler, inhiraflar ve dalâletler olduğu malumdur. Demek oluyor ki, ahlâkilik prensibinin birliği ile ona zıt olan prensiplerin sayısız çokluğu çatışabilir.⁶⁹ Ama buna rağmen en

⁶⁴ Bkz. Muhammed b. İsmâil b. İbrâhim b. el-Muğîre el-Buhârî Ebû Abdillâh (ö. 256/870) *Sahîhu'l-Buhârî*, (ys.: Dâru Tavkî'n-Necât, 1402), Kitâbü'z-Zekât, Bab 49.

⁶⁵ *Kur'ân Ahlâkı*, s.363.

⁶⁶ *Hak Dini Kur'ân Dili*, IV, 2771, 2772.

⁶⁷ Bkz. *Kur'ân Ahlâkı*, s.339.

⁶⁸ Bkz. *İhyâ*, II, s.67; IV, 78.

⁶⁹ *En'âm* 6/153. Bkz. *Kur'ân Ahlâkı*, s.363.

küçüğünden en büyüğüne kadar kötü niyetin ne kadar kötülöklere sebep olabileceğini anlamak da mümkündür.

Burada niyeti, menfi yön üzere biraz daha irdelemek, farklı yönlerden değerlendirebilmek veya detaylarına inerek açabilmek için ona alt başlıklar oluşturmak gerekir. Ama yukarıda da bahsettiğimiz üzere, bu konuda yeterli ve son şeklidir denebilecek bir takım nevilere ayırma gayretinde olmak pek makul ve mantıklı bir iş olamaz. Zira konunun tabiatı böyle bir düzenlemeye veya tertip oluşturmaya pek elverişli olmadığı gibi yapılan da mükemmel bir sınıflandırma olamaz.

Her hâlükârda eldeki malzeme ile Kur'ân'ın ve hadislerin özellikle ve ısrarla üzerinde durduğu en açık olan hususları örnek kabilinden meseleler hâlinde tâli başlıklar olarak, *insanlara hoş görünme, gayr-i meşrû kazanç sağlama, zarar verme, ödevi baştan savma ve beyu'l-îne anlaşması niyeti*⁷⁰ vb. şeklinde oluşturarak ve Kur'ân'dan da değişik misâller vermek suretiyle yetineceğiz.

4.2.1. Zarar Verme Niyeti

Kur'an'da kötü niyetli evliliğe dair bazı uzlaştırmalar konusuna yer verilmesi⁷¹ bu hususta yerinde bir örnek oluşturur. Öyle ki, onda bu mesele hakkında yeniden düşünmenin ve konu hakkında eşler üzerinden anlatımlar yapmanın söz konusu olduğu görülür.⁷² Bu şekilde belki biraz daha fazla saadet getirmeye elverişli başka bir evlilik oluşturmaya engel olunmakla beraber eşlerin hürriyetlerine ayak bağı olacak şekilde mevcut durumun devamlılığının sağlanması hususunda bir ima veya talep olduğu görülür.⁷³

Bir başka örnekten ise, mirastan yararlanacak olanlara yardımdan ziyade kendilerini mahrum bırakma gâyesine konu olabilecek meşru vâsilere yönelik benzer uyarının yapıldığı anlaşılıyor.⁷⁴ Kur'ân'da bu gibi kötüye örnek oluşturan çeşidiyle bulunan eylemle ve ilgili kötü niyetle, Allah'ın âyetlerinin alaya alınmasından⁷⁵ bahsediliyor. Nitekim bu kabilden birçok misâl⁷⁶ arasından başka benzerlerinin de alınarak irdelenmesi mümkündür.

Kur'ânî örneklerden ve bazı hadislerden anlaşılacağı üzere hiç kimse ne kendisine ne de başkasına asla zarar veremez⁷⁷ ve böyle bir niyeti taşıma hakkına hem sahip olamaz hem de bu tip filleri işlemek için benzer niyeti taşıma konusunda asla imtiyazlı olamaz. Zira Kur'ân'da birçok yerde böyle günahkâr (niyetlere) karşı insanlar uyarılır, bazen de onlar için çok sert ifadeler kullanılır.⁷⁸

4.2.2. Ödevi Baştan Savma Niyeti

⁷⁰ Bkz. *Kur'ân Ahlâkı*, s. 363.

⁷¹ *Bakara* 2/231. Bkz. *Kur'ân Ahlâkı*, s.363.

⁷² *Bakara* 2/228. Bkz. *Kur'ân Ahlâkı*, s.364.

⁷³ A.g.e., s. 364.

⁷⁴ Zira ilgili âyette (bkz. *Nisâ* 4/12 vb.) kalan terekeden vârislerin hangi şartlarda ve ne kadar miras/pay alacakları belirlenmiştir. *Kur'ân Ahlâkı*, s.365.

⁷⁵ *Bakara* 2/231. Bkz. *Kur'ân Ahlâkı*, s.363.

⁷⁶ Meselâ bkz. *Bakara* 2/233,282; *Talâk* 65/6 vd. Ayrıca bkz. *Kur'ân Ahlâkı*, s.365.

⁷⁷ A.g.e., s.365.

⁷⁸ *Bakara* 2/230. Bkz. *Kur'ân Ahlâkı*, s.365.

Burada niyet sahibinin hangi niyetle hareket ettiği önemlidir. O, kışkırtıcı olmakla birlikte niyeti aslında kışkırtıcı/kışkırtıcılık olmayabilir.⁷⁹ Demek ki, onun rengi bellidir veya belli değildir. Her hâlükârda onun rengi kişinin durumu veya hâdiseler üzerinden kendini gösterir ve bir şekilde ortaya çıkar. Bu durumda onun fâili olan kişinin/kişilerin sahip olduğu tutum ve davranışın karşısında nassın reaksiyonu söz konusu olur.

Kur'ân kıssalarından birinde örneğin, olay öncesinde bir bahçe sahiplerinin, vazifelerini baştan savma niyetinden dolayı yapmaları gereken infaklarından yararlanması gereken ihtiyaç sahiplerini bundan habersiz kılmak ve mahrum veya men etmek maksadıyla sabahleyin erkenden bahçeye gelişlerinde orada beklenmedik bir âfetle mahsullerinin helâk olduğunu görmeleri ve oluşan o kötü manzarayla karşılaşmaları da böyledir. Nitekim onlar uykuda iken, sırf bu tür niyetleri yüzünden olmalı ki, gece bahçeye uğrayan ilâhî bir felâketin bütün meyvelerini mahvettiği anlaşılıyor.⁸⁰

4.2.3. Gayri Meşru Kazanç Sağlama Niyeti:

Bu bazı meselelerde, mesleklerde veya alanlarda olabiliyor. Örneğin hukuk konusunda bilgili bazı kişiler tarafından tenezzül edilen yollardan biridir. Öyle ki, onlar kendilerine kanuna tamamen saygı göstererek ve gerçekten onun lafzına aykırı düşmemek gerekçesine matuf tedbirler alırlar ve bunu bencilliklerini tatmin edecek usul veya dolambaçlı çıkış yolları bularak yapmaya çalışırlar.⁸¹ Burada haksız, şer'î olmayan ve niyetle alâkalı olan ince ve hassas bir duruma da işaret ediliyor.

Kur'ân'da farklı bir başka olay olarak da İsrailoğullarının herhangi bir günâh işlemeksizin Cumartesi günü balık avına izin vermeye yönelik bulmuş oldukları belli bir hileye de işaret edilmesi düşünülebilir.⁸² Hâlbuki bir şey yasak ise onun değerlerine sahip çıkmakta da yasak olur. Öyle ki, İslâm büyücülerin, kâhinlerin ve iffetsiz kadınların yaptıklarını da, elde ettikleri kazançlarını da haksız ve iffetsizlik olarak görür.⁸³

4.2.4. Bey'u'l-Îyne Niyeti⁸⁴

Bunu da bir örnekle ele alabiliriz. Bu, fâizin çirkin yüzünün yine kendisi ile maskelen-

⁷⁹ *Kur'ân Ahlâkı*, s.365.

⁸⁰ *Kalem* 68/17-33. *Kur'ân Ahlâkı*, s.366.

⁸¹ *A.g.e.*, s.367.

⁸² Bkz. *A'râf* 7/163. *Kur'ân Ahlâkı*, s.368.

⁸³ Bkz. *A.g.e.*, s.368.

⁸⁴ Bir başka ifade ile *fâizli karz akdi* "بيع العينة": Bir mal hakkında iki taraf anlaştıktan sonra biri, diğerine vadeli ve fâhiş fiyatla bir malı vermesinin ardından onu, peşin parayla ve daha düşük fiyatla tekrar geri almasıdır. Başka bir şekliyle, malı peşin olarak satan kişinin aynı malı sonra veresiye ve daha pahalı olarak geri satın alması şeklinde ifade edilir. Bu anlayışa göre bununla fâizsiz finansman sağlamak amaçlanır. Bkz. Abdullah b. Ahmed b. Kudâme Ebû Muhammed el-Makdisî, (ö. 622/1223), *el-Muğnî li İbn Kudâme fi Fikhi'l-İmâm Amed b.Hanbel eş-Şeybânî*, (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1405), c. IV, s. 277. vd. Bu konuda aynı anlayışla yapılan *Muhâdara* "محاضرة" vb. de üzerinde düşünülerek bir başka örnek olarak değerlendirilebilir.

meye çalışıldığı bir anlayıştır.⁸⁵ Ancak o, Kur'ân'da yalnız modern ve sınırlı (belli bir fâiz oranını aşan) şekliyle değil, kelimenin en eski ve en geniş anlamıyla paradan alınan her türlü maddî ve gayri maddî menfaatten ibaret olan bir fâiz ve de haram kılınmasında herhangi bir şüphe bulunmayan bir mesele olarak gözükmüyor.⁸⁶

Buraya kadar niyete dair hususlarda yapılan açıklamalarda örnekler üzerinden gidilerek bunların niyet açısından müspet mi veya menfi mi oldukları hususu açıklığa kavuşturulmak istenmiştir. Burada konunun kendine özgü kapalılık durumu da dikkate alınarak örnek kabilinden belirtilen bazı eylem/amel sahiplerinin taşıdıkları günahkâr niyetlerini bir şekilde gizleme eğilimi içinde oldukları hususu da öne çıkartılmıştır.⁸⁷

Bir niyette, şu veya bu şekilde, eylemlerle veya amellerle gerçekte olması gereken karakterlerinin değiştirilmesi yönünde oluşabilecek her hangi bir farklılaşmanın şöyle veya böyle ortaya çıkaracağı hatalı bir tutum, anlayış veya davranış fâilinin ya mahkûm edilmesine ya da affedilmesine yol açabilir. Bu bağlamda ve bir şekilde hileli veya uygun bir yolun veyahut da yeterli bir vesilenin vb. oluşturulmasına çalışıldığı anlaşılıyor.⁸⁸ Ancak her hâlükârda müeyyide açısından sonuç ne olursa olsun bunlar asla meselelerin ne rengini ne aslî karakterini değiştirmez.

Hâsılı bu konuda farklı örnekleri ve malumatı çoğaltmak mümkündür. Ancak yukarıda genel olarak verilen *iyi niyet* ve *kötü niyet* ayırımıyla ve devamında oluşturulan kötü niyete dair tâli başlıklarla bir sınıflandırma yapılmaya çalışılmıştır. Bunlarda Kur'ân'dan verilen örnek olaylarla –ki, bunlar arasında özellikle konuya dair zikredilen âyetler veya bir şekilde ilgili âyetler olarak mütalaa edilenler -veya bunlardan alınan ilgili kesitlerle yapılan açıklamalar ile niyet hakkında hem nitelik hem de mâhiyet açısından açıklamalara katkı sağlayacak nitelikte beyanlarda bulunma yoluna gidilmiştir.

5. Niyet İle Kalbîliğe Dair Bir Mülâhaza

İnsanın sözüne ve eylemine eşlik eden ve merkez niteliğinde olan niyet, yukarıda bahsi geçen tavâ, rıza, hubb gibi kalbî eylemlerden biridir⁸⁹. Her türlü eyleme şerî anlamda bir değer atfedebilmek için onun kasıtlı veya bir amaca yönelik ve Allah için yapılmış olması gerekir.

İnsanın eylemlerinin ciddiye alınıp alınmaması hususunda niyetin keyfiyeti ve kalbî duygular çok önemli bir role sahiptir. Örneğin bir eylemde ibâdet vasfı olup olmadığı onun niyetle olan ilişkisiyle alâkalıdır. İnsanın kalbi yaratılışı çerçevesinde fitratının âdeta karar

⁸⁵ Bu, Cizvitlerin "...esas gâyenin faydalanma niyeti olduğu zaman bile" câiz gördükleri ve Paskal (Pascal)'ın ise onların başlarına kalktığı meşhur hiledir. *Kur'ân Ahlâkı*, s.368.

⁸⁶ *Bakara* 2/279.

⁸⁷ *Kur'ân Ahlâkı*, s.369. Daha geniş bilgi ve faklı örnekler için bkz. *Kur'ân Ahlâkı*, s. 356, 370, 371.

⁸⁸ Bkz. A.g.e., s. 317.

⁸⁹ Bu kelime Kur'ân'da, " قلوب /قلب " olarak *yüz yirmi beş* ve hepsi dâhil farklı türevlerde toplam, *yüz otuz beş* yerde geçer. O, kanın vücuttaki dolaşımını düzenleyen organ olduğu gibi düşünce ve şuura vesile olan beyin de ondandır. Bu nedenle akla beyin de denir. Bkz. *el-Mu'cemu'l-Mufehres l-Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerim*, "k-l-b" mad. I, 908, 909.

merkezi ve onun bâtinî bir eylemi olan niyetinin karargâhı mesabesinde.

Kalp, her hangi bir mesele veya iş hakkında karar verilirken o işle ilgili niyetin oluşmasında başvurulan merkez, içte ve içten olan (somut veçhesiyle bir organ)dır.⁹⁰ O, fitratı ve yapısı gereği sahip olduğu tabiiği ile insanı hak olanı anlamaya/kabul etmeye⁹¹, istikâmet üzere olmaya sevk etmede, yönlendirmede bir güç ve cevher mâhiyetindedir. O, hem haktan yanadır hem de ona müsaittir. Yapısal olarak fitraten temiz ve iyi olmakla beraber güzel, helâl, hak ve sağduyu üzere olanla mutlu olur.

Kalbin hakkı anlama ve kabul etme kabiliyetine, gücüne sahip olması ve insana doğruyu bildirmesi hem fitrîdir hem de doğaldır. Bu hâlinin sürekliliğinin sağlanması için onun desteklenmesi, dış müdâhalelerden korunması⁹² icap eder. O zaman o, aslî vasfı ve istikâmeti üzere işler ve hep doğrudan yana meyilli olur. Bu özellikle onun aslî fitratı üzere korunması gerektiğini gösterir.⁹³

Kalbin müspet hâli ile insan arasında bir makasın oluşmaması gerekir. Öyle ki, hidâyet ile fitrat üzere insanı iman durağına götüren de kalptir. Onda hakkın işaretleri belirir veya görülür ve ona itibar edilir, ona vefa gösterilir, o da insanı doğru yöne götürür.⁹⁴ Bu süreç ara kabul etmez. İnsanın önüne çıkabilecek dünyalık meyline, zaaflarına ve onun başkaları tarafından yanlış yönlendirmesine, saptırıcılara fırsat vermeyecek veya fesattan ötürü hakikatlere karşı ilgisiz kalmayacak, onlardan ödün vermeyecek hassasiyetinin yitirilmemesi gerekir.

Kur'ân (İslâm) talimatları üzere ve insanî açıdan doğrular dikkate alınmazsa, dünyaya dalnarak hep iğreti istekler peşinde koşulursa, ilâhi taleplere uygun şeyler yapılmazsa veya bunlarda erteleme olursa... kazanılan günâhlar kalbleri karartır⁹⁵ ve onlar da körelir, onlardan gelen sinyaller azalır ve nihayet mühürlenir. Hâlbuki fitratları korunarak müspet halleri üzere onlara kulak verilmesi için onlarla ilişkili ve ihlâslı olunması gerekir.

İnsan ile kalp arasına mesafe girerse onda bir şeyler olur, araya başka şeyler girer ve farklı cihetlere gidiş başlayarak yollar ayrılır. Bu her zaman ihtimal dâhilindedir. Kişi hakkı

⁹⁰ Ona ayrıca bilgi, maksat, arzu/istek, bilinç, irâde, ihlâs gibi unsurlar da eşlik eder.

⁹¹ Bkz. *Tefsîru'l-Kâdî el-Beydâvî*, II, 245,246. Burada, bilgi ve idrâk merkezi olarak kalbin mi? akıl (beyin)in mi? esas alınması gerektiğine dair tartışmalar bir yana sadece kimilerine göre, beynin bilgi alma, harmanlama; tahlil, sentez, sonuç ve karar verme gibi fonksiyonlar için bir nevi işlemci olduğu görüşünü ve de *Râzî'nin*, kalb(akıl)ın, bir idrâk (akl) edici veya cehâlet yeri olma konumuyla dinle ve dünya ile ilgili meselelerin onda anlaşılmasına binaen bir ilim ve bilgi merkezi olduğu hakkındaki kanaatini ifade etmekle yetinmeyi yeğledik. Bu konuda *A'râf* 7/179 ve *Hac* 22/46 vd. âyetler hakkındaki tefsir ve geniş bilgi için bak. Muhammed b. Ömer el-Me'rûf bi Fahru'd-Dîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, (Beirut: Dârü İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, ts.), c. xv, s. 410; XXIV, 531.

⁹² Bkz. A.g.e., II, 245,246.

⁹³ İnsan o fitrata yönelmeli ve sebeplerine sarılmalıdır. Zira o, yaradılışça dini kabule hem müsait hem de onun verdiklerini anlamaya yatkındır. Zira o, akıl ve doğru düşünceye hitap eder. Nitekim fitratla baş başa kalan kişi O'na karşı başka din seçemez. Ama onu yoldan çıkararak şeytandır. Bkz. Ebu'l-Berekât Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-Nesefî (ö.710/1310), (2005), *Tefsîru'n-Nesefî* (Medâriku't-Tenzil ve Hakâiku't-Te'vîl), (thk. Mervân Muhammed eş-Şiâr), (Beirut: Dârun-Nafâis), c. III, s. 218.

⁹⁴ Mehmet Demirci, "Hamdi Yazır'da Hak Kavramı", *Bilimname: Düşünce Platformu*, 2012/1, sayı: 22, s. 79.

⁹⁵ Bkz. *Mutaffîfîn* 83/14 vd.

anlayıp kavrayınca ara vermeden dini evâmiri ve hayatın gereğini uygun şekilde yerine getirmelidir. Zira oyalanma ile insanın bilgileri ve duyguları alabora olabilir, evrilip çevirebilir, değişebilir⁹⁶ ve Allah kalple araya başka şeyler sokabilir. Bunlara fırsat vermeden kalpten gelenleri izlemek gerekir. Aksi takdirde, orada oluşacak bozulmadan ötürü irtibat kesilebilir.

İnsanın kalbi ile arasında oluşabilecek bozulma önceden iyi algılanmalıdır. Öyle ki, zamanla yapılan yanlış davranışlarla kalpte oluşabilecek deforme nedeniyle Allah da onları eğer⁹⁷ ve kalbin güvenilirliğinin hep aynı olması mümkün olmayabilir. O emanete ve cevhere çok iyi bakılmalı ve hep aynı şekilde oluşmasına ve kullanılmasına özen gösterilmelidir. İnsan onu dinlemeli ve hep kendi dediğinin doğru olduğunu kabul etmemelidir. Aksi halde bu riskli olur ve o da insanın yanlışlarına uygun veya onları doğrulayan şeyler söylemeye ve eğri büğrü malumat vermeye başlar.

Düşünce ve davranış olarak husule gelen yanlışlar kalbin anlamasının, hassasiyetinin önünde engel teşkil eder. İnsan da kalbini dinlemeyince algı süreci iyice düğümlenir. Örneğin din hakkında veya ondan bazı konular konuşulurken dinleyenlerin her birinin bunları anladığı söylenemez.⁹⁸ Zira onun kararması, tıkanması bu durumu engellediği gibi hidâyetin kararması, tıkanması sonucu bu, kişinin hakkı anlamasına karşı tehdit oluşturmakla birlikte ameli de tehlikeye düşürür.

İnsan kalben doğruyu yaşamakla, onunla beraber hareket etmekle farkındalık oluşturabilir. Bu şekilde onun doğal sağlığı, selim yaratılışı üzere olmasıyla hep doğrudan yana olur. Bu olmazsa o zaman kişi taklitçiliğe bulaşır. Oluşabilecek böyle bir yanlışlıkla kalbin ayarları bozulur ve insana doğru bilgi veremez. Yanlışlar dibe vurur ve kişi yanlış yaptığı halde 'içim rahat' der.

Kalbın duyarlılığı yanında onun eylemlerinden olan basiretin de işlemesi gerekir. Nitekim o da körelebilir. Halbuki kalp gözünün açık olması bazı şeylerin fark edilmesine vesile olur. O da işlevsiz kalırsa, körelirse kalp işlemez olur. Artık kötülükler, her hangi bir şekilde insanın kulağına, kalbine, gözüne etki etmez ve onları tırmalamaz olur. İnsanın hakikatleri kavrama, anlama niyeti ve gayreti olmazsa kalbinin olumluya meyli beklenemez. Kalp gözünün açık olmasıyla, zihin uyanıklığıyla(akıl) veya ferâsetle ve basiretle kalpte bunların tersinin vukuu mümkün olur.⁹⁹

Bütün bu süreçlerde şeytan ve onun elçisi olan nefis de boş durmaz. Örneğin insanın anlayış, düşünce ve gönül dünyasından bazı şeyler geçer ve ama o da oralara bir şeyler bırakır ki, bunu Allah da bilir. İnsan O'na kulluk eder ve sağlıklı bağlılık gösterirse Allah onları boşa çıkarır. Ama kişinin kalbinde hastalık, bozukluk ve katılık oluşarak tefessüh ederse bu, sahibi için sınanma aracı olur.¹⁰⁰

⁹⁶ Bkz. *Enfâl* 8/24.

⁹⁷ Bkz. *Yûsuf* 61/5 vd.

⁹⁸ Bkz. *Furkân* 25/44 vd.

⁹⁹ Bkz. *Yûnus* 10/42,43 vd.

¹⁰⁰ Bkz. *Hac* 22/52,53.

Şeytan benzer başka kandırma yollarına başvurur. Öyle ki, insan için oluşacak boşlukları veya zaafı fırsat bilir ve onun yapmakta olduğu veya yapacağı şeyler hakkında onu kandırarak engellemeye çalışır. İnsanın en basit yapabileceği davranışlar da bile ona vesvese vererek gûya bazen bu riyâ olur, bazen de bu riyâ olmaz gibi kandırmacalarla onun yoluna çıkar ve bir şekilde onu engellemeye çalışır. Bu şekilde kişinin, şeytanın iğvasıyla bocalayarak yanlış davranışlara tevessül ettiği olur.

Allah zaman zaman insanın kalbini bazı olaylarla yoklar veya sınırlar. Bu şekilde onun samimiyeti veya nifâkı belli olur. Bu süreçte kalp gittikçe bozulabilir veya temizlenmede süreklilik kazanabilir. Ama bu arada insan içinde olumluya veya olumsuzla yönelik taşıdığı özlem veya düşünce ile buna katkı sağlayabilir. Onun tarafından kalpte güzel bir iş, ibâdet veya cihat vb. yapmaya dair taşıdığı özlem, niyet durumu olumlu sonuca doğru evirebilir. Örneğin Hz. Hamza, Uhud savaşında şehit olmuş ve o, taşıdığı niyetle âhiretteki saadeti hak etmiştir.¹⁰¹ O halde insanın içinde haktan yana oluşan böylesi bir niyet, doğru karar, eğilim, kasıt ve samimiyet insanın nâmütenâhi bir mükâfatı hak etmesine vesile olabilir.

İnsanın kalbi ile kendisi arasında fıtratına uygun birliktelik sağlıklı olmalı, söz ve işlerde bu insicamı, iletişimi bozacak dış unsurlara mücadele edilmemelidir. Aksi takdirde dış müdâhaleler veya çevre devreye girer ve kalbin fitrî yapısını başka bir şeye meylettirebilir, dönüştürebilir ve işin seyrini değiştirebilir. Her hâlükârda fıtrat üzere ve bilinçli şekilde olumsuz telkinlere direnmek, çevre engeline karşı mücadele etmek gerekir. Bir şekilde çevrenin olumsuz etkisinin aslı fıtratı baskı altına almasına ve yönlendirmesine veya meselenin rengini fıtrat dışı ve menfi yöne doğru çekmesine engel olunmalıdır.

İnsan çevrenin yanlış telkinini ve etkisini aşabilecek fitrî güce sahiptir. Ama bazen de insanda bir şeye karşı bir nefret, hoşnutsuzluk olursa o, doğruyu görmesine ve onu anlamasına engel olabilir.¹⁰² Bu bilince sahip olmak gerekir. Örneğin İmrân'ın karısı, Hz. Meryem'e hâmile iken etrafta lehinde veya aleyhinde olanlara veya söylenenlere bakmaksızın ve bir beklenti içine girmeksizin, kendini hâlisâne bir şekilde sadece kulluğa, çocuğunu serbestçe ve şartsız olarak rızası için Allah'a adamıştır. Onun sergilediği davranış¹⁰³, taşıdığı niyet ve etrafa karşı takındığı tavır bir sâlih kul için olması gereken idi.

Kalbin normalde olumludan yana duyarlılığı ve hassasiyeti vardır. Bu bağlamda ve o yönde bazı belirtilerin olması da mümkündür. Nitekim bu, gerçek fıtrat üzere örneğin, Kur'ân okunurken titrer, imanı artar¹⁰⁴, Allah zikredilince huzur bulur, mutmain olur vb. hususlar bunlardan bir kaçıdır.¹⁰⁵ O zaman onda âdeta bir ayarın, sağlıklı bir anlayışın ve kanaatin oluşabilir olması, doğruyu seçer olması ve ona karar vermesi gibi ahvâlin vuku bulabileceği olur. Artık o, bu hâliyle yanlış bilgi ile ikna olmaz. Bu kabiliyetle onda dil eğilip bükülmez. İçte olan dışa

¹⁰¹ Bkz. *Âl-i İmrân* 3/154 vd. Ayrıca bkz. Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, (çev. Salih Tuğ), İrfan yay. (İstanbul: 1980), ss. 253-258.

¹⁰² Bkz. *Mefâtîhu'l-Gayb*, xv, 410.

¹⁰³ Bkz. *Al-i İmrân* 3/35 vb.

¹⁰⁴ *Enfâl* 8/2 vd.

¹⁰⁵ *Ra'd* 13/28 vd.

yansır, ihlâs gerçek anlamını bulur ve güzel niyetle yapılan sırf Allah için yapılır.

İnsan dışarıdan gelebilecek her tür bilgiye ve algıya karşı karar ve davranışların oluşturulmasında tasarrufta bulunabilir. Ancak, yukarıda olduğu gibi, yanlış bilgi, algı, dış etkiler veya dışarıdan müdâhaleler hakkı anlama ve kabul etme gücünü zorlar, zorlaştırır¹⁰⁶ veya şeytanın etkisiyle niyet elektrik gibi (kesilebilir) veya bozulabilir. O zaman ona bağlı ibâdet/amel de biter. Ama kalp doğru olursa, beden tamamı doğru olur ve öyle işler, ama bozuk olursa bütün beden de öyle olur. İnsanın hayatta yaptığı işler ile beden ve kalp arasında bu şekilde bir ilişki söz konusudur. Fakat işler tersine de dönebilir ve bu sefer de kazanılan şeyler kalpleri kirletebilir. Öyle ki, suçlar, günâhlar kalbi âdeta paslandırarak karartmış ve kaplamış olur.¹⁰⁷

Kalbin bütün bu farklı örnek ahvâlle ilişkilendirilebilmesi ile beraber naslarda murat edilen bozulmamış aslî fitrat üzere olan kalbin korunarak niyet için uygun ve sağlıklı bir merci olması sağlanabilir. Bu hâl ile ihlâstan söz edilebilir ve bu onun kalitesini ifade eder. Allah için yapılan bir şeyde önce niyetin olması ile onun başka şeyler için olmasının tefrik edilmesi gerekir. O zaman ona yönelik burada rıza ve kasıt öne çıkar. Örneğin, oruçlu iken unutarak yemek yemek orucu bozamaz. Her hangi bir niyet olmaksızın tutulan oruç da oruç olmaz. Zira bunların her ikisine yönelik herhangi bir kasıt veya niyet gerçekleşmemiştir. Hâlbuki Allah yapılan bir şey hakkındaki niyete ve kalbe bakar.

Niyetle ulaşılan, amel ile ulaşılandan çok daha fazla olabilir. Onun amele göre kendini öne çıkartabilecek niteliği ve üstünlüğü vardır. Öyle ki, sade bir ibâdetin şöyle veya böyle iyi, güzel olması, onun niyetle olmasının yerini tutamayacağı gibi bir değeri de olmaz. Örneğin niyetsiz kılınacak bir namaz, namaz olmaz. Bir başka şekliyle meselâ bir kişi, kavmi arasında dokuz yüz elli yıl kalan Nuh (a.s.)¹⁰⁸ kadar yaşayarak hep güzel şeyler yapmış olsa veya her gün vakitli ibâdetleri kılacak olsa bunlar ömürle veya rekâtle sınırlı olur. Ancak her an onları yapma konusunda taşıyacağı niyet ise, ona bir sınırsızlık ve sınırsız olan dünyayı veya sınırlı bir ömür ile sınırsız olan bir saadeti kazandırır. O zaman niyet insan için ebedi bir cennet veya cehennem için vesile olabilir.

Bir eylem veya amel bizzat varlığından dolayı değil, niyet ona yön verdiği için insan onun mükâfatını hak eder. Demek ki, eyleme kalbî duyguların ve niyetin kendisine dâhil olması, yön vermesi gerekir. Öyle olur ki, bazen yapılan Allah'ın dinine bir şey kazandırmayabilir, ama Kur'ân'dan anlaşılacağı üzere¹⁰⁹, insanın kalbinde bulunan ilgili samimiyet ve ihlâs onu kazançlı yapar. Nitekim âdeta bir test, kalpleri yoklama sınavı niteliğinde olan Uhud savaşında¹¹⁰, sahabeden bazıları, örneğin Hz. Musab b. Umeyr Allah'ın sevgisini ve rızasını tercih ederek o savaşın kaybedilmesine rağmen niyeti ve ihlâsı sayesinde şehâdet mertebesine erişmiştir.

¹⁰⁶ Bkz. Bkz. *Tefsîru'l-Kâdi el-Beydâvi*, II, 245, 246.

¹⁰⁷ Bkz. *Mutaffifîn* 83/14 vd.

¹⁰⁸ Bkz. *Ankebût* 29/14.

¹⁰⁹ Bkz. *Âl-i İmrân* 3/154; *Ahzâb* 33/23 vd.

¹¹⁰ Bkz. *İslam Peygamberi*, ss. 253-258.

İnsanın kalbinde bozulma varsa onun bir günde iyileşmesi beklenemez. Üstelik insanın içine her hangi bir müdâhale de söz konusu olamaz. Ama onun giriş çıkışları ve çevresi kontrol edilebilir, bu anlamda onu bilgi donanımıyla ve imanla kuvvetlendirmek veya buna katkı sağlamak mümkündür. Bu insanın gücü dâhilindedir. O, kendisine verilen tefekkür, akletme, düşünme melekelerini iyi kullanmak ve fikrin her türlüüne açık olma ile onun önünü açabilir. Bu şekilde kalp de doğru ve hak olana meyleder, hak olanı söyler. O zaman kalp sahih ve sağlıklı bilgi ile daha düzgün niyete ve ihlâsa kaynaklık eder.

İnsanın zihninde ilâhi mesaja uygun oluşabilecek düşüncesine ve gönül dünyasındaki arzularına, anlayışına insani zaaflarını istismara yönelik olarak şeytan bir şeyler bırakabilir. Bu elbette onun fitnesine karşı insan için bir seçim ve sınanma olur. Örneğin, insan hakikat veya her herhangi bir güzel söz ve davranış gibi şeylere yönelik şeytan tarafından dürtülür ve o da bocalar. Bu durumda ihlâslı olunursa Allah onun bıraktıklarını (kuşku ve kafa karıştırmasını) nesh eder, iptal eder, hükümsüz koyar¹¹¹ ve ilâve olarak gönlü rahatsız edici, ayartmalar, sap-tırmalar, bulandırmalar kaybolur. Burada fitrî kalbin duyarlılığı ve aydınlatılması ve sağlıklı din anlayışı ile hareket edilerek sağlıklı karar ve niyet oluşturulması onun ilkalarını boşa çıkarabilir.

İnsanın kalpte olanın aksini dille ifade etmesi ve peşine düşmesi münâfıklık olur. Zira o, kalbin söylediğinden, doğru dediğinden farklı olanı dışarıya yalan olarak yansıtmak olur. Bu ise, için ve dışın farklı oluşunun belirtisi olur.¹¹² Zira kalpte olmayana dille söylemek nifâk ifade eder. Bu gibi kalpte olan bir niyetin insana hayrı olmaz. O niyetin kendisinden de onun mercii olan kalpten de yarar umulmaz. Bu şekilde iç dış, kalp bütünlüğü veya insanın onunla koordineli beraberliği bozulmuşsa insanın kendine dahi güveni ve saygısı kalmaz.

İşte fitrat üzere ve ilâhî ayarlı kalp ile din, Allah'ın tarif ettiği şekliyle iç dış bütünlüğü ve ihlâsla yaşanır. Bu bağlamda dünya ve âhiret dengesi¹¹³ de gözetilmiş olur. Zira cennetin karşılığı olarak yapılması gerekenler olduğu gibi cehennem karşılığı olarak sakınılması gereken eylemler de dikkate alınmak durumundadır. Bunlar olmadan, sözde abartılı olan ihlâs anlayışı, pek çok âyetle ve de Kur'ân'ın muhtevasıyla asla bağdaşmaz.

Beşerî eylemin içinde niyet olduğu gibi amel ile irâde de vardır. Irâde direksiyona benzer, o olmazsa yoldan çıkılır. Ama o, bozulmazsa tekrar yola geri dönülebilir. İnsanın tercihi hep dünya hayalinden yana olursa orada ihlâs kalmaz, o kalmayınca da her şey bozulur.¹¹⁴ Artık sırf dünyaya yönelik olan murat âhireti bitirir.

Gönüllerdeki niyet, ihlâs/kalite olduğu ölçüde muteber olur. Her şeyin Allah için yapılması istenirken, ayrıca Kur'ân'ın¹¹⁵ ve Hz. Peygamber'in yaptıklarından biri de, dünya ile âhiretin dengesini öğretmek olmuştur. Bunu da göz ardı etmemek gerekir. Nitekim *Kârun*'u

¹¹¹ Bkz. *Hac* 22/52 vd.

¹¹² Bkz. *Âl-i İmrân* 3/167; *Fetih* 48/11 vd.

¹¹³ Bkz. *Bakara* 2/201 vd.

¹¹⁴ Bkz. *Hûd* 11/15 vd.

¹¹⁵ Bkz. *Bakara* 2/201 vd.

anlatan âyetlerin sonunda, “dünyadan da kendi nasibini(payımı) unutma”¹¹⁶ ifadesi geçer. Ama sırf dünyaya odaklanma âhireti zayi eder ve bu nitelikteki kalpten müspet sinyal gelmez.

İnsanın her hangi bir ameli ne kadar yüceltilirse yüceltilsin, arkasında kalp, niyet ve ihlâs yoksa bir anlam ifade etmez ve insana faydası olmaz. Örneği, riya için ilim tahsil edilirse veya bir iş yapılırsa veyahut da bütün mal kişinin cömertliğinden söz edilsin diye verilirse, Allah'tan hiç bir şey beklenemez. Şu bir gerçektir ki, ne istenirse veya neye odaklanılırsa hayatın şekillenmesi ona göre olur ve öyle gelişir.¹¹⁷ İstenen de tastamam alınır. Ama Allah'tan başka bir şey beklenemez. Zira niyet o şeye yönelik idi.

İnsan gönlüne alınan mânaya/vahye uygun davranırsa kalp bu canlılığı korur, gelişir ve o, yalandan, yanıştan ve hileden rahatsız olur. Ama o, Allah'ın ilminden gâfil bırakılırsa o zaman o da onun ardından gitmez. Bilâkis kişi arzularının peşine düşer ve onların dediğini yapar. O zaman da kalpten gelen sinyaller azalır ve etkisizleşir. Ancak bu sinyallerin kesilmemesi ve bu durumun tersine çevrilmesi gerekir. İhlâs ve niyette beraber olma süreci istisnayı, ara vermeyi kabul etmemekle beraber bu durumun sürekliliğini sağlamak mümkündür.

Niyet, kirlitmeye, bozmaya yönelik arzularla ve insanı kuşatan çevirmecilerle her zaman karşılaşabilir. Bununla örneğin, Hz. Peygamber de karşılaşmış ama mal, mevki ve kadınlara ilgili önerilerin vb. hepsini reddetmiştir. Böyle bir süreçte sağlıklı bir kalp doğruyu, yanlış anlayabilir, ayırabilir. Kişi kalbime şöyle tecelli etti diyebilir. Buna rağmen bir yanlışlık olursa, Allah'ın huzurunda bunu ifade etme ve O'na sığınma şansı olur. Bu bir mümine ait tavrıdır. Ama münâfık ise bunun aksine dilinin söylediğine, kalbinde olmayanı şâhit getirir.¹¹⁸

İnsan için Allah'a karşı samimiyet hakkında bir sınav olan ihlâs, bir bakıma onun dış etkenlerden ve iğreti isteklerden etkilenmeyerek din açısından ne kadar hassas ve ona bağlı olduğunu ifade eder. Bunun yanında sözün ve eylemin arkasında olan niyetin oluşmasında, insanın kalple olan ilişki süreci ve ona riâyet etmesi ihlâslı olmayı gösterir. İhlâslı olan kurtulur.¹¹⁹ O, bozulursa niyetin kalitesi dâhil her şey bozulur. Her türlü etkiye karşı fitratı devreye koymada ve direnmede anahtar kelime ihlâstır.

Kalbî ve asliyeti üzere olan gerçekçi bir dini yaşantıyla ilgili ayarın bozulmaması için amele dikkat etmek gerekir. Her şeyden önce bu, Kur'ân(İslâm)'a göre olmalıdır. Aksi takdirde her bozulma, kirlenme algı daralmasına ve bozulmasına yol açar. İnsanın iç ve dış dünyasının karmaşık olmasıyla da olup bitenler zor ve sıkıntılı bir süreç oluşturur. Bunu bir şekilde aşmak gerekir. Bu sürece benzer olan ve âyette ibretlik şekilde ifade edilen, karmaşık evrelerden geçerek kan ile feres (dışkı/yarı sindirilmiş gıda) arasından çıkarak gelen saf ve içimi hoş, kanın ve atığın tadı ve rengi olmayan temiz sütün¹²⁰ oluşumu örnek niteliğinde olarak bunların mukâyeseli düşünülmesi mümkündür. Nitekim hâlis sütün geçtiği farklı süreçlere benzer

¹¹⁶ Bkz. *Bakara* 2/201 vd. Ayrıca burada *Kârun*'la ilgili bir âyette yer alan “dünyadan da kendi nasibini(payımı) unutma”, “... وَلَا تَنْسَ نَصِيبَكَ مِنَ الدُّنْيَا” (*Kassa* 28/77) ifadesini belirtmek gerekir.

¹¹⁷ Bkz. *Hûd* 11/15 vd.

¹¹⁸ Bkz. *Bakara* 2/204 vd.

¹¹⁹ Bkz. *Sâd* 38/82, 83 vd.

¹²⁰ Bkz. *Nahl* 16/66 vd.

şekilde insanın yaşadığı olaylar arasından, hâlis niyet (kalp) ile akıp giden olaylar hengâmesi arasından/içinden, bu âyet misâli, kalbî niyetle uygun ve süzülerek oluşan güzel amelin hâsıl olması mümkündür.

Kalbin yararını devam ettirebilmesi için söz, fiil ve davranışın o paralelde ve ayarda olması gerekir. Aksi takdirde aç büyür, yanlış yanlış, bozulma bozulmayı getirir. Örneğin bir yalan başkasına, bir kötülük diğerine, bir günâh bir başkasına sürükleye sürükleye işi cehen-nemlik olmaya kadar götürebilecek ahvâlin oluşmasına yol açabilir. Böylesi süreçlerde kalbe kulak verilmedikçe kişi tedricen çıkmaz sokağa girer. Ancak desteklenen kalp direndikçe, algılar tedricen açılmaya ve kişi gerçeği anlamaya başlayınca içe dönük müspet aktifleşme ile olumlu neticeye doğru gidilebilir.

Kalbe güven, ihlâsın esasını ve temelini teşkil ettiği gibi sağlıklı niyeti de ifade eder. Bu konuda başkalarına uyulmaz, işine veya menfaatine uymadı diye insan içiyle ters düşmez. Bu karşıtlık bazen insanda bir ön yargı veya zoraki bir hal olarak ortaya çıkabilir. Hatta ona karşı direnme âdeta bir tevekkül, bir ihlâs olarak algılanabilir. İşte burada kalbe vefa gösterme sorumluluğu akla gelmelidir. Zira o, bütün işlerin merkezi olan niyetin merciidir. Ona bağlılık ve vefa ise bir mesuliyet olarak insanın omuzları üstündedir.

Aslî fitrat üzere olan kalbin söylediklerine kulak verilir, ona sâdık kalınır, doğrulara ve geçeklere açık olunursa, oradan dışa dönük uygun niyet üzere gelen söz ve eylemler olur. Ama bu hâlin sağlıklı korunarak gelişmesi hususunda katkı sağlayacak şeyler yapılması gerekir. Kalbin ıslahı ve imarı mümkündür. Nitekim Kur'an ve hadislerin iyi anlaşılması, Hz. Pey-gamber'in örnek alınması, iyilerle olunması, hayırlı işler yapılması gibi olumlu davranışlar sergilenebilir. Bunlarla kalbin iyileşmesi ve bu şekilde bütün vücudun ve niyetin de iyi olması mümkündür.¹²¹

İşte kalp aslî hâli üzere desteklenmeli ve duyguların gelişmesine yardımcı olunmalıdır. Ancak bu yolda yapılması gerekli olan dinî, insanî olan doğru ve güzel şeyler ertelenmemelidir. Bu bağlamda sözlerin ve eylemler (ameller)in kalbe uygun olması, için ve dışın bir¹²² ve yapı-lanların Allah rızası için olması gayreti içinde olunmalıdır. İçerde ve dışarıda olup bitenler zih-nin harmanlamasından geçirilerek merkezi nitelikte olan kalple isabetli karar ve sahih niyet oluşmasına, ona kulak verilmesine ve onunla iş birliği üzere duyarlılığın tekrar tekrar kazanıla-rak aktifleşmesine çaba gösterilmelidir.

Bütün bu ahvâle dair tedbirler alınmazsa iğreti istekler, dünyalık beklentiler araya girer veya kalbin önüne geçer, böylece o körelir, zikzaklar çizer; söylenen veya yapılan yanlışları doğru olarak algılama veya makul bularak onaylama eğiliminde olur. O zaman fitrî kalbin do-ğallığı, içte bütünlük, kalbin dışarı ile olan koordinesi bozulur, o ayarını kaybederek artık yapı-sal doğallığı bozulur ve kaybolur.

¹²¹ İlgili hadisin bir kısmı şöyledir: "... Şüphesiz vücutta bir et parçası vardır. O iyi olduğu zaman bütün vücut iyi olur. O bozuk olduğu zaman bütün vücut bozulur. (İşte) o, kalptir. ", " وَإِنَّ فِي الْجَسَدِ مُضْغَةً إِذَا صَلَحَتْ صَلَحَ الْجَسَدُ كُلُّهُ ، وَإِذَا فَسَدَتْ فَسَدَ الْجَسَدُ كُلُّهُ أَلَا وَهِيَ الْقَلْبُ " Bkz. el-Câmiu's-Sahîh, I, 20, Bedu'l-Vahiy (Hadis no: 52).

¹²² Ama bu hâlin münâfıklarda tersi olur. Bkz. Âl-i İmrân 3/164 vd.

Hâsılı, aslî fitrat üzere kalbin sinyalleri ve olumlu kararları olur. Onunla ilişkinin iyi tutulması gerekir. İnsan ile kalbin arası açılmaya yüz tutarsa, olumlu icraatlar yapılmazsa, geciktirilirse ve sırf iğreti istekler peşine düşülürse, kişinin kalple arası açılır, ondan kopulur ve araya kötü şeyler girer.¹²³ Bu fırsatı kullanmak şeytan için paha biçilmez bir kıymet taşır. O, insanın içine düşen fitneyi hep körükler, yapılanı veya yapılacak olan kötülüğü süslü gösterir. Bu şekilde hareket ede ede kalp ve niyet bozulunca, Allah da insanın kalbini saptırır¹²⁴ ve o kötülüğe yönelir; artık ayarını kaybeder ve yanlış yollara sapar, eğrilir, onun için yanlışlar sıradan olur ve o yapılanları âdeti sahiplenir ve onların avukatı kesilir. Böyle bir bozulmayla onun kararına, meyline ve kastına güvenilmez ve onun barındırdığı niyet ölçü olma vasfını kaybeder.

6. Niyetin Amel Bağlamında Değerlendirilmesi

İnsanın, kendisini yoktan var eden, ruhunu duygularla donatan, terbiye eden ve ona her türlü imkânı ve rızkı veren Allah'a sınırsız şükür borcu vardır. İbâdet bunu yerine getirme yollarından en güzel ve önde gelenidir. Ancak onun sadece Allah rızasını kazanma niyetiyle ve bilinciyle olma gereği vardır.

Amellerin miyarı ve Allah'ın rızası ile alâkalı olan “Ameller ancak niyetlere göredir.” anlamındaki hadis burada mübah ve taatle ilgilidir. Taat her ne kadar niyetle masiyete, mübâh onunla taate veya masiyete dönüşebilir de masiyet niyetle taate dönüşmez. Ama bu bağlamda niyetin masiyete etkisinden söz edilebilir. Örneğin bir fiille farklı ve çirkin niyet ilişkilendirilebilir veya ona ilâve edilebilir. Bu onun vebalini artırır.¹²⁵ Bunlar vb. eylemlerin veya amellerin o zaman hüküm yönüyle maksatla veya niyetle ilişkisini ifade eder.

Niyet amelin takipçisi olduğu gibi onun davetçisi de olur. Böylece karar verme yeteneği ve uygulama arasında bir ilgi, süre ve amelin olması söz konusu olur. İşte niyetin etkisiyle ve amellerle ilişkilendirilmesiyle alâkalı ibâdetin ruhu olan amelleri¹²⁶ önce gruplandırarak sonra bir miktar tahlil ederek/değerlendirerek zikretmek uygun olur. Onlardan genel olarak üç grup oluşturmak mümkündür:

5.1. *Maâsî* (معاصي): Men olunan/yasaklanan fiiller. Niyetle bunların hükmü değiştirilemez. Öyle ki, niyetin iyi veya kötü olması bunları mevcut durumlarından çıkartamaz. Meselâ birinin gönlünü almak için bir başkası hakkında gıybet etmek, fakire başkasına ait olup kendi hakkı olmayan malı yedirmek veya bununla mescit, okul, çeşme gibi şeyleri hayır olsun diye

¹²³ Bkz. *Enfâl* 8/24; *Câsiye* 45/33 vd.

¹²⁴ Bkz. *Yâsuf* 61/5 vd. Bkz. Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mesud el-Ferrâ el-Begavî (ö. 510), *Meâlimu't-Tenzîl*, (ys.: Dâru-Tayyibe, 1997/1417), c. IV, s.213.

¹²⁵ Bkz. *İhyâ*, IV, ss. 370-373.

¹²⁶ Bunlar, sözlükte amel, “iş, çaba, fiil, çalışma” gibi mânalara gelmekle (bkz. *Lisânu'l-'Arab*, “a-m-l” mad.) birlikte sükûn, hareket, zikir, fikir, kavî, celp, fiil defi gibi pek çok kısma da ayrılabilir. Ayrıca “canlı varlık tarafından gayeli olarak yapılan iş” olarak da tarif edilebilir. Buna göre *amel*, fiil kelimesinden daha özel bir mâna ifade eder. Çünkü fiil, bilgisiz ve gayesiz olarak yapılan işleri de kapsar. (Bkz. er-Râgîb el-İsfahânî (ö. 502), *el-Müfredât fi Garîbi'l-Kur'ân* (thk. ve dabt. Muhammed Seyyid Keylânî), (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.), “A-m-l” mad. s. 348 ve “f-a-l” md. s. 382, 383.). Geniş bilgi için bkz. Süleyman Uludağ, “Amel” mad., (TDV İslâm Ansiklopedisi, III), (İstanbul: 1991), s. 13.

yaptırmak veya onu o uğurda harcamak böyledir.¹²⁷

5.2. *Taât* (طاعة): Bunlar yapılması emredilmiş veya tavsiye edilmiş olan fiillerdir. Bunların aslının geçerli oluşu onlardan kastedilenin sadece Allah'a kulluk için niyet edilmiş olmasındandır. Ancak bunlar riyâ niyeti taşırırsa masiyete dönüşmüş veya bulaşmış olurlar. Öyle ki, bu anlamda niyetlenenlerden her biri bir hasene (iyi amel)dir. Örneğin bir mescitte oturmak taattir. Bununla Allah'a kulluk için özel mekân olan mâbedi ziyaret, kötü fiil ve davranıştan âri olacak bir zamanda olmak, yanlış davranışlara bulaşmış olanlara doğrusunu göstermek veya kişinin bunları kendisinin öğrenmesi gibi pek çok güzel şeyler hakkında niyet etmiş olmak veya fazilette katlanma olmasına yönelik olarak gerçekleşen niyetlerle ilişkili olanlar vb. böyledir. Yani faziletin katlanması; bir taatle birçok hayra niyet etmek ve niyetlerden her birine ait sevap kazanabilmek vb. niyetlerle ilişkilidir.¹²⁸

5.3. *Mubâhât* (مباحات): Serbest bırakılmış fiiller. Bunların niteliklerinden dolayı işlenmeleri durumunda sevap olur, aksi durumda da ceza olmaz. Bunlardan kötü niyetle yapılanı yasaklandığı halde fiile dönüşebilir ve cezayı gerektirir. Ama iyi niyetle yapılmış olanlarından ecir elde edilir. Örneğin güzel bir kokunun hoşlanıldığı için sürülmesi bu kabildendir. Bu fiil, sırf koku hoşlanıldığı için sürüldüğünden cezayı veya ödülü gerektirmez. Ama bu, böbürlenme niyeti ile olursa kişi bundan günâha girer. Ancak mescitte diğer insanlara saygı veya onlarla daha huzurlu ibâdet etmek maksadıyla yapılırsa, hatta Cuma günü Hz. Peygamber'in uygulamasının izlenmesi niyetiyle olursa sevap kazanılır.¹²⁹

Burada her hâlükârda fiilin veya tecrübenin bilinçli olması ve niyetin ameli, tohumun bitkiyi muhtevi olduğu gibi potansiyel olarak içererek ona müspetlik veya menfilik kazandırması ve de onda tesiri oluşacak şekilde ortaya çıkması olarak anlaşılması mümkündür.¹³⁰ Bu meyanda amelle alâkalı ahkâmıla ilgilenen fıkıhın, özünü tanıtmada yeterli bulunan beş külli kâideden biri ve *Mecelle*'nin ikinci maddesi olan, "Bir işten maksat ne ise hüküm ona göredir."¹³¹ ilkesini amel ve niyet bağlamında keyfiyet açısından hatırlatmak yerinde olur.

Amelde şerî manada niyete ihtiyaç olduğundan onun amelle bulunmasındaki gerekliliği de ortaya çıkar. Örneğin, Hanefi fıkıhına göre namaz, oruç gibi ibâdetlerin sıhhatleri açısından niyetle beraber olmaları şarttır. Ama abdest, ezan gibi ibâdet neviden olan eylemlerin sıhhatleri için niyet şartı aranmaz.

İçtimâî meseleler nevinden ve onun amellerden olan örneğin itiraz yolu ile mülkiyet kazanmada niyet (temellük kastı) şarttır. Ancak irâde için kesin beyanın addedilmesi şeklinde oluşan işlemde bir hükümün ortaya konulması için niyet şart değildir. Fakat niyet safhasında kalmış ve fiil şekline de rucû etmemiş olanlarda hüküm bağlanmaz.¹³²

Bir eylem veya amel ile bağlantılı ve onun akabinde oluşan sonuçta gerçek irâdenin et-

¹²⁷ Bkz. İbrahim Kâfi Dönmez, "Niyet" mad., (TDV İslâm Ansiklopedisi, XX X III), (İstanbul: 2007), s. 171.

¹²⁸ Bkz. "Niyet" mad., (TDV İslâm Ansiklopedisi, XX X III), s. 171.

¹²⁹ Bkz. "Niyet" mad., (TDV İslâm Ansiklopedisi, XX X III), s. 171.

¹³⁰ *Kur'ân Ahlâkı*, s.302.

¹³¹ Mesud Efendi, *Mirât-ı Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*, (İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, 1297), s.11, Mad. 1.

¹³² Bkz. "Niyet" mad., (TDV İslâm Ansiklopedisi, XX X III), s.171.

kisi yönünden dünya ve âhiret hakkındaki hükümler birbirinden ayrılmazlar. Nitekim muâmelât (sosyal münâsebetler) veya ibâdet alanlarından hangisi ile ilgili olursa olsun âhirete yönelik olarak sevap veya günâh bağlamında esasen ölçü olarak beyan edilen irâdenin veya amelin dış dünyaya yönelik yansıyan fizikî ve maddî anlamdaki unsur değil, ilâhî irâdeye inkiyâd, azim ve karar anlamındaki niyettir. Öyle ki, bu manada oluşan bir niyetle yapılmak istenip de yapılmayan bir amelle de sevap kazanılır.

Dünya ile ilgili sonuç konusunda, ibâdetlerde niyetin şart tutulmasındaki esas amaç, bir taraftan ibâdetleri ibâdet olmayan fiillerden (âdât), diğer taraftan ibâdetleri nâfile, farz gibi derecelerle bir karınle ayırt etmek içindir. Amellerin genelde âhiretle ilgili sonucunu, özelden ibâdetlerin dünyayla alâkalı hükmünü belirleyen ve ilâhî irâdeye boyun eğme manasından olan niyetin ikrar edilmesinden ziyade esas olan onun kalbî olanıdır.¹³³

Her hâlükârda iyi niyetle güzel sonucun oluşması, amelin sâlih olması ile alâkalıdır. Kötü amelde iyi niyet olmaz. Haram bir işin iyi niyetle helâl olmaması, yapana fayda vermeme gibi işin maksada göre değerlendirilmesi hususu akla gelir. Örneğin bir mümin kötü bir işe niyetlense ama onu gerçekleştirmemeyi düşünerek ondan vazgeçse bu davranışı kendisine bir sevap kazandırır. Aksi takdirde onun için günâh olur. Fakat samimi olarak tövbe edenin de bütün günâhları affedilebilir. Ama bunlar da, amelden önce niyetin keyfiyetini akla getirir. Dolayısıyla Allah rızası olmadan ne yapılırsa yapılsın hem boştur hem da sahibine hiçbir faydası yoktur.

Amelde bir şekilde şerî talebe göre niyetle hareket etme gereği vardır. Nitekim Kur'ân'ın bu konu hakkında öğrettiklerinden, çıkar gütmemek, niyet ile ameli birbirine karıştırmamak vb. hususları çıkarmak mümkündür. Bunun yanında, yukarıda zikredilenden, geçici istekleri araç olarak kullanarak, üstün ve ebedi değerlere kavuşmayı tercihen hedef koyup bu yönde gayret emek ise bilinçsizlik olur. Bunun için lüzumlu olanların öğrenilmesi veya kazanılması gerekir.¹³⁴

Herkesçe malum olan ve ortadan kaldırılamayan bir bilginin eksikliği gerekçesiyle kişinin içindeki iyi niyetin, bu hususta kendini mazur göstermesi, gayri meşru ve irâdeli yapılan amel karşılığında onun mahkûm edilmemesi hakkında yeterli bir gerekçe olamaz. Bu hususta oy birliği (icmâ) vardır. Bu gibi durumlarda, amele ait niyetin, amele üstünlüğünün de ispatı niteliğindedir.¹³⁵

İnsanda amelin ruhen bir gerçekliğe hâiz olması veya ahlâken var olması için kişinin sadece şuurlu ve irâdeli olması kâfi gelmez. O, vicdan muvâcehesinde ve onun etki alanı içeri-

¹³³ Sosyal münâsebetler alanına dâhil olan amellerin dünya ile ilgili hükmünü belirlemede hakiki irâdenin mi yoksa dıştan gözlenen irâdenin mi esas alınacağı hususu İslâm hukukçularınca geniş biçimde tartışılmıştır. ("Niyet" mad., (TDV İslâm Ansiklopedisi, XX X III), s.171) Ayrıca bazı kaynaklarda ibâdetler veya muâmelâtla ilgili somut örnekler ışığında niyetin zamanı, keyfiyeti, geçerliliği, hususunda/için aranan şartlar, niyetle hata veya tereddüt gibi konular da ele alınmıştır. Bu meseleye genel bir bakış ve daha geniş bilgi için bkz. Tâceddin es-Sübkî, *el- Eşbâh ve'n-Nezâ'ir* (nşr. Âdil Ahmed Abdülmevcûd-Ali Muhammed Muavvaz), (Beyrut:1411/1991), I, ss. 54-93; *Mekâsîdu'l-Mükellefîn*, ss. 157- 262.

¹³⁴ Bkz. *Kur'ân Ahlâkı*, s.327, 382.

¹³⁵ Bkz. A.g.e., s.381.

sinde olmasını da gerektirir. Aksi takdirde amel ahlâkîlikten hâriç veya din dışı kalabilir.¹³⁶

Bir eylem veya amel niyetsiz olursa, o zaman onun hükmî durumu hakkında belirsizlik olmakla birlikte tartışılması için de yol açılır. Bu nedenle niyetin amelde veya onun niyetle olması; niyet ve amel birlikteliği veya en azından o yönde bir irâdenin bulunması gerçeği zuhur eder. Bir başka ifadeyle, amele dönüşmeyen niyet, onun dönüşeni ile aynı değerde olamayacağı gibi ahlâkî bir eylem de olamaz.¹³⁷

Niyetin, önemi sebebiyle müstakil olarak işlendiği kaynaklarda, onun önemi ve amelin değerlendirilmesi hakkında temel ölçü olarak kabul edildiği hususunda âyetler¹³⁸ temelinde hükmedilir. Nitekim bunlar esas alınmış ve konunun işlenme sürecinde zaman zaman onlara atıflarda bulunulmuş veya üzerlerinde öncelikle ve sıklıkla durulmuştur.

Bu konuyla alâkalı oldukları değerlendirilen ve üzerlerinde en çok durulan deliller arasında biraz önce zikrettiğimiz âyetlerle birlikte ve onlardan sonra özel bir öneme sahip olan delil, Hz. Peygamber'in, "Ameller ancak niyetlere göredir."¹³⁹ anlamındaki hadisi ve diğerleri olmuştur. Bununla birlikte niyetin önemini anlatmak bağlamında ortaya konulan ve ilgili anlamları kuvvetlendirmek için zikredilen "Müminin niyeti amelinden hayırlıdır."¹⁴⁰ hadisinin de önemli bir yeri olmuştur.

Buraya kadar verilen bilgiler yanında ve devamında ilgili hadislerin niyet ve amel ile ilişkisinin

¹³⁶ Bkz. A.g.e., s.381.

¹³⁷ Bkz. Kur'ân Ahlâkı, s.311,312.

¹³⁸ Bkz. Bakara 2/225, 265, 272; Âl-i İmran 3/152; Nisa 4/114; En'âm 6/52, 95; Hûd 11/15, 16; İsrâ 17/18, 19; Kehf 18/28; Hac 22/37; Rûm 30/38, 39; Şûrâ 42/20; Leyl 92/20; Beyyine 98/5 vb. Ancak bu hususta hadisler için meselâ bkz. Ahmed İbn Hambel(ö.241/855), *el-Müsned*, (İstanbul, 1401/1982), I, 297; V, 183; Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahmân b. el-Fazl ed-Dârimî (ö. 255/869), *es-Sünen*, (ys.: ts.), "Mukaddime", 27, "Rikâk", 70, "Cihad", 23; Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî(ö. 273/887), *Sünenü İbn Mâce*, (Çağrı Neşr.), (İstanbul, 1401/1981), "Cihâd", 13, "Zühd", 9; *Buhârî*, "Rikâk", 31 vd. Bu hususta ayrıca (bkz. *İhyâ*, IV, 362-368; *el-Ümniyye*, s. 19; *Câmiu'l-Ulûm ve'l-Hikem*, I, ss. 66-71 vd.) ilgili sahabe sözlerine bakılabilir.

¹³⁹ Hadisin metni: "عن أمير المؤمنين أبي حفص عمر بن الخطاب (رضي الله عنه) قال: سمعت رسول الله (ﷺ) يقول: "إنما الأعمال بالنيات و إنما لكل امرئ ما نوى، فمن كانت هجرته إلى الله ورسوله، فهجرته إلى الله ورسوله، ومن كانت هجرته لندنيا يصيبها أو امرأة ينجسها، فهجرته إلى ما هاجر إليه "Ameller niyetlere göredir. Her kişi için niyet ettiğinin karşılığı vardır. Kimin hicreti Allah ve Resûl'ü için ise, o Allah ve Resûl'ü için hicret etmiştir. Kim de dünyalık ve elde etmek veya bir kadınla nikâhlanmak niyetiyle hicret etmişse, hicreti bunlardır. (Buhârî, Bed'u'l-Vahiy, I, İmân, 41; Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî (206/821), *Sahîh-u Müslim* (Çağrı Neşr.), (İstanbul: 1401), İmâre, 155; Ebû Dâvûd Süleyman b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî (ö.202/275), *Sünenü Ebî Dâvûd*, (Çağrı Neşr.), (İstanbul: 1401/1981), "Talâk", 11). Âlimler tarafından üzerinde çok yorum yapılan bu hadisin sıhhati ve değerlendirilmesi hakkında bkz. *Câmiu'l-Ulûm ve'l-Hikem*, I, 61-65; Bedreddîn el-Aynî, *'Umdetü'l-Kârî (İdâretü't-Tıbbâti'l-Münîriyye)*, (Kahire: ts.), I, ss. 16-35; Celâleddîn es-Suyûtî, *Muntehe'l-Âmâl fi Şerhi "Hadîsi inneme'l-A'mâl"* (nşr. Mustafa Abdülkâdir Atâ), (Beyrut: 1406/1986), ss.15-88.

¹⁴⁰ "Müminin niyeti amelinden hayırlıdır ve Münâfiğın ise niyeti amelinden daha kötüdür. Herkes niyeti üzere amel eder. Mümin bir amel işlediğinde kalbinde bir nur yanar". Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed et-Taberânî (ö.360/970), *el-Mu'cemu'l-Kebîr* (nşr. Hamdî Abdülmecîd es-Selefi), (Beyrut: 1405/1985), c. VI, s.185. Bu hadisle ilgili değerlendirmeler ve ilgili rivâyetler hakkında bkz. Ahmed b. Ali b. Hacer Ebû'l-Fadl el-Askalânî eş-Şâfiî(ö.852/1449), *Fethu'l-Bârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1379), IV, 219. (Hadis no: 1874)

ortaya konulması ve konuyu besler nitelikte olması hususunu bir kez daha belirtmek gerekir. Ancak biraz önce geçen hadisin anlaşılma keyfiyeti hakkında ileri sürülen farklı düşünceler olduğu da açıktır. Bu hadis bağlamında kalple ve onun temizliğiyle yetinilebileceği ve niyet de sağlamasa, bedeni ibâdetlerin öneminin ve gerekliliğinin olamayacağı şeklindeki yorumlar ve değerlendirmeler, hem Kur'ân muhtevâsıyla bağdaşmaz hem de yersiz ve mesnetsiz olur.

Gazzâlî'ye göre, ilgili hadisten kastedilen, Allah'ın istedikleri (taatin) içinde niyette, amelde vardır. Zira bunların Kur'ân'ın hedeflerine etkisi ve katkısı olduğu bir gerçektir. Bunlardan amele göre niyet daha önemli olmakla birlikte etkisi de ondan daha çoktur. Ancak ikisi de Allah'a kulluk için gerekli olanlardan olmakla birlikte kulun bunlardaki tercihinin gerekliliği ve varlığı da bir gerçektir.¹⁴¹

Ameller veya eylemler elbette Allah'ın rızasını kazanmak isteğiyle ve amacıyla gerçekleştirilir. Ama onların değeri ve geçerliliği, her şeyden önce insan tarafından gerçekleştirilirken niyetle beraber olmalarındandır.¹⁴² Bu nedenle mutlu bir hayat ve akabinde mutluluk ve sonsuzluk yurdunu hak edebilmek her şeyden önce niyetle alâkalıdır. Ama burada samimi olmak ve Allah'ın rızasını göz önünde bulundurmamak gerekir.

Her ne eylem veya davranış olursa olsun, ne kadar sıkıntı, yorgunluk çekilirse çekilsin, bunlar Allah rızası ile alâkalı olmazsa âhirette her hangi bir şeyin hâsıl olmasına katkı sağlayamazlar veya bir faydaya vesile olamazlar. Örneğin savaşta ganimet veya Allah yolunda cihat için savaşanlar şeklen aynı görünse de biri gâzi veya ölüncü şehit olur, diğeri ise şehitlik mertebesini ve şerefini yakalayamaz.¹⁴³

Kul Allah'a, öncelikle kendi Rabb'i olduğu ve O'nun terbiyesi çerçevesinde olmayı istediği için terbiyesi muvâcehesinde O'na ibâdet eder. Nitekim bir âyette, "Allah'a ibâdet edin" yerine "Rabb'inize ibâdet edin"¹⁴⁴ buyrulur böyle bir inceliğe ve noktaya da dikkat çekilir. Ancak, örneğin kulun bu hal ve vasıflarla ulaşacağı makam veya lütuf onun için ikinci derecede kalmalıdır ki bu, esaslı bir niyet felsefesinin de keyfiyetini ortaya koyar mâhiyettedir.

Niyet kulun sıradan veya ölü davranışlarına hem bir anlam ve canlılık kazandırır hem de hayatını kat be kat fazlasıyla verimli ve kazançlı hâle getirir. O zaman insan, bu sınırlı dünyasında yaptığı güzel şeylerle âhiret âleminde sınırsız mutluluğu istiap edebilir. Ancak tersi durumda o, sonsuz hüsrân ve yokluğa dâçar olur ki bu, onun için ebedi küfür niyeti veya imansız niyetle gelmekten dolayı beklenen bir sonuca benzer olur. Her hâlükârda amelin sade, güzel niyetle irtibatlı olarak değerlendirilerek karşılığında kul hakkında muâmele etmesi O'nun adâleti gereğidir.

Kimi âlim kulun cennette veya cehennemde ebedi olarak kalmasını niyete, kararlı taate ve sürekli imana veya küfür üzere olmaya bağlar. Bunu onlar, kulun bunların aksine olanı

¹⁴¹ *İhyâ*, IV, 366, 367; ayrıca bu hadisin değişik yorumu ve fiiliyata dökülmemiş kötü niyetin hükmü hakkında bkz. *Şerhu'l-Buhârî*, I, 21, 22.

¹⁴² Her hâlükârda bâtnî ve zahîrî her amel için niyete bağlı bir değer vardır. Ancak bizzat başka bir niyete ihtiyacı olmayacak olan niyet müstesnadır. Bkz. *Kur'ân Ahlâkı*, s.310.

¹⁴³ Bkz. *Buhârî*, İman, 41; *Müslim*, İmare, 155.

¹⁴⁴ Bu incelik için bkz *Hac* 22/77 vd.

yapmasına veya tersine bunlar olmadan yapılan amele bağlamaz.¹⁴⁵ Bu, sonsuz mutluluk veya azap açısından odak noktası mesabesinde olan niyetle ilişkilendirilir, demektir. O zaman bu, niyetin aynen amel gibi kabul edileceği ve kulun ona göre muâmele göreceği anlamına gelir. Ancak niyet bozuk olursa amel de işe yaramaz. Bu nedenle kulun kazancı veya kaybı şeklinde oluşacak olan muâmele, amele ve niyete veya kişinin maksadına göre gerçekleşir.

Konuyla ilgili hadiste geçen "*bi'n-Niyyât*" (بِالنِّيَّاتِ) ifadesinin açıklanmasında, bununla niyete ihtiyaç duyulan şer'î amellerin murat edildiği kanaatinde olan kimi İslâm âlimlerine göre bu hadise, "*Amellerin geçerliliği, makbul oluşu ve doğruluğu niyetlere göredir*" mânasının yüklendiği görülür. Diğer bazıları da bu görüşü âdeta teyit eder nitelikte ona işaret eder ve hadis amellerin tümünü kapsar ve de niyet hepsinde etkili olur¹⁴⁶ derler ki, bu da, yukarıdaki görüşü güçlendirir niteliktedir. O halde, irâde onun sarsılmaz bir kâidesi olduğu gibi, her türlü fiilin esası da niyettir¹⁴⁷ ve bu anlayış niyetin ve amelin hem keyfiyetini hem de birbirleriyle olan bağını ifade eder.

İnsan tarafından yapılan bir şeyin iyiliği, ne tek başına niyetin iyiliği ile ne de yapılanın veya amelin iyiliği ile iyi olur. Her ikisi beraber ve bir arada olur, olmalıdır. Öyle ki bu bir cisimde madde ve şeklin bir arada bulunması durumunda ona madde denmesine benzer ve o nedenle söz ve fiilin kabulü her şeyden önce niyetin varlığına, keyfiyetine, iyi olmasına bağlıdır.¹⁴⁸

Niyet, insandan sâdır olan, tezâhür eden amele göre daha imtiyazlı veya daha hayırlı olabilir. Ama bu, onun her zaman tek başına amelden daha hayırlı olduğu anlamına da gelmez. Aksi takdirde niyetsiz amelde bir hayır olmadığı halde, onun mukâyese mantığına göre, niyete dayanmayan her hangi bir amelin de hayırlı olacağı inancının doğuracağı bir fikir hâlinde ortaya çıkar. Hâlbuki bu, onun İslâm hukukunun gerçek amacıyla tam olarak uzlaşa içinde olmasını gerektirir. Yapılanın tam veya gereği üzere olması, niyetin ve amelin bütünlüğüyle alâkalıdır. Bu bütünlük içinde, birinci kısmın daha üstün olduğu anlaşılır¹⁴⁹ ki, isabetli olan kanaat de bu olmalıdır.

Bütün bunlar bağlamında genel olarak niyetin yönetilip yönetilemeyeceği meselesi de söz konusu olabiliyor. Ancak *Gazzâlî'*ye göre, insan bunda doğrudan veya dolaylı olarak hiçbir etkiye sahip olamaz. Niyet bizzat irâdî bir şey olmamakla birlikte, malûmatın, temâyülün, davranışın sâbit kuralı olarak daha önce uygulanmış düsturların vb. bir sürü verilerin tabii sonucudur. Onun olabilmesi için meselâ ruhu dünya sevgisinden kurtarmak ve onu daha yüce bir ideale bağlamak gibi durumlar olması gerekir. Böyle fedakârane bir huy değişikliği ile insanın daha önceden sahip olduğu niyetten farklı olarak gerçek bir niyetinden söz edilebilir. Aksi takdirde fiille ilgili her girişim, niyetin çabuk ve ucuz hazırlığına ilişkin her deneme, hayal ve al-

¹⁴⁵ *Şerhu'l-Buhârî*, I, 21.

¹⁴⁶ *Câmiu'l-Ulûm ve'l-Hikem*, I, 61-65

¹⁴⁷ Bkz. *İhyâ*, IV, 379,380. Ancak yine *Gazzâlî'*ye göre bir başka şekliyle niyet, *her bir amelin arka plânında yer alan irâdedir*. Bkz. *İhyâ*, IV, 379, 380.

¹⁴⁸ Bkz. *Kur'ân Ahlâkı*, s. 299, 300.

¹⁴⁹ Bkz. *A.g.e.*, s. 309, 310.

danıştan başka bir şey olamaz.¹⁵⁰

Niyetin genel prensibinden kaynaklı asla sathî ve yapmacık bir niyetin oluşması da söz konusu olamaz. Onun daha derin köklerini bulabilmek ve düzeltebilmek için belki daha da ileri derinliklerini düşünerek gerçek sâikleri üzerinde durulabilir. O halde amel açısından önemli olan, niyetin iyi veya kötü yahut sadece câiz olup olmayacağı konusunda hükmetmek için onun mücerret bir kavram olarak sayılmasının yeterli olmayacağıdır. Bununla birlikte diğer iki faktörü onun hükmünü değiştirebilen müdâhalesi ile hesaba katmak gerekir.¹⁵¹

Her amel için bilinçli, saf ve yeni bir niyet oluşturma meselesi de öne çıkar. Nitekim "Ameller ancak niyetlere göre değerlendirilir"¹⁵² hadisi, "... (Amel ederken) herkesin niyet ettiği ne ise eline geçecek olan odur." şeklinde devam eder.¹⁵³ Zira niyet ile onunla yapılanlar arasında hem bir ilişki vardır hem de âdetâ amel ile sosyal münâsebetler arasında oluşan bağa benzer bir bağ vardır. Dolayısıyla her şartta niyetle amel arasında ister ruhî ister bedenî olsun her görev hakkında bir tesânüdün olduğu inkâr edilemez. Bu ise, niyet ile amelin eşit değerinde olduğu kanaatine varılmasını da akla getirebilir.¹⁵⁴

Gazzâlî, niyetin önemi bağlamında birden çok iyi niyetle aynı amelden daha çok mükâfât alınabileceği şeklinde olan söylemlere, câhilin yanlış anlayıp uyguladığı her işte sadece, niyet ettim Allah rızası için şu işi yapmaya, söylemesini niyet zannedebileceğini, aksine niyetin, kalbin hemen veya gelecekte fayda sağlayacağına inandığı tarafa yönelişi ve anlamını taşıdığına, bu nedenle sadece sözle bu yönelme şeklinde oluşamayacağına dikkat çeker.¹⁵⁵

İslâm âlimleri niyetle amel arasındaki ilişkiyi ruh-beden arasındaki münâsebete benzetirler.¹⁵⁶ Niyetin amelin direği, ruhu, özü yani kulluğun sırrı olduğu vurgulanır. Amellerin Allah nezdinde değerli veya değersiz kabul edilmelerinde olduğu gibi dünyadaki neticelerinin tespi-

¹⁵⁰ Bkz. *İhyâ*, IV, 319.

¹⁵¹ Bkz. *Kur'ân Ahlâkı*, s. 323.

¹⁵² A.g.e., s.318.

¹⁵³ Hadiste ilgili kısım, "... و إنما لكل امرئ ما نوى " şeklindedir. Bkz. *Buhârî*, Bed'u'l-Vahiy, I, İman, 41; *Sahîh-u Müslim*, İmâre, 155; *Sünenü Ebî Dâvûd*, "Talâk", 11.

¹⁵⁴ *Kur'ân Ahlâkı*, bkz. s. 305.

¹⁵⁵ *İhyâ*, IV, ss. 373-376

¹⁵⁶ Sosyal psikolojik bir irdeleme de yapıldığında, eşyanın özü ile işlevi; madde ile mana; Kur'an'ın literal okunuşu ile kültürel/örfi okunuşu; dünya ile ahiret; ağacın özü ile kabuğu; ahlak ile din; iman ile amel veya niyet ile amel arasında tamamlayıcı bir ilişki olduğunu rahatlıkla görmek mümkündür. Bu konuda birkaç sosyal psikolojik irdeleme örneği olarak şunlara bakılabilir: Osman Eyüpoğlu ve Murat Yıldız, "Kur'an'ı Anlamaya Yönelik Literal ve Kültürel Yaklaşımların Sosyal Değişmeye Uyum Açısından İşlevselliği", *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2016, 5(3), ss.163-198; Osman Eyüpoğlu, Hüseyin Çelik ve Murat Yıldız, "Bireysel Dini Tecrübe ve İşlevselcilik Açısından Kur'an Kıssaları", *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2017, 6(4), ss. 263-287; Osman Eyüpoğlu ve Erkan Perşembe, "İşlevsellik Açısından Ahlak-Din İlişkisi", *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2018, 7(4), ss.79-96; Osman Eyüpoğlu ve Erkan Perşembe, "Din ve Toplumsal Kurumlar Arası İlişkilerdeki Tamamlayıcı Niteliğin Önemi", *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, 8(4), Aralık 2019, ss.464-483; Osman Eyüpoğlu ve Niyazi Usta, "İtaat Kavramının Gerekeçleri Açısından Kur'an'ın Eleştirel Düşünceye Bakışı", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2019, 19(2), ss.347-378.

tinde de yapılacak değerlendirmeler açısından niyetin çok önemli olduğu belirtilir.¹⁵⁷ Bu ise, bazılarınca amellerde niyete ihtiyaç duyulup duyulamayacağı şeklinde yaptıkları ayırımı bir cevap niteliği taşır.

Her hangi bir şekilde amele başlanması sonuç itibariyle de aslında niyetin önemini de izhar eder. Zira o zaman niyet ne için ise eylem veya amel ona göre bir anlam kazanır ve öyle değerlendirilir. Bu yeterli olmaz. O süreçte amele başlanan niyetle beraber her ikisinde kararlı bir sürekliliğin¹⁵⁸ ve bu hâlin korumasının elbette isabetli olacağı muhakkaktır. Aksi takdirde Kur'ân prensibine göre sonuç bakımından zerre ağırlığınca olan amel bile olsa inceden inceye hesaptan geçecek¹⁵⁹ ki, güzel niyetle güzel, kötü olanla kötü sonuç alınır.

Niyetin odaklanılan işe göre güzel sonuç vermesi, amelin keyfiyeti, onun iyi olmasıyla birlikte sürdürülebilir kararlılıkta olmasına bağlıdır. Ancak iyi niyetle kötü amel, iyi olmaz. Bunun tersi de olamaz. Niyet güzel olur, Allah indinde olduğu gibi korunur. Burada kul için hem muvaffakiyet vardır hem de Allah'ın ona yardımcı olması ve kulun sevaba nâiliyeti söz konusudur. Ama bu hâlin menfi veya müspet yöne evrilmesi niyete bağlıdır.

Her türlü amelde/fiilde esas olan niyettir. Bu ikisinin ilişkisi veya benim yaptığım diyerek ortaya çıkan amel veya eylem için niyet bir vesile olur. Bir şeyin (veya bir işin/amelin) başlaması niyetle olduğu gibi bitişi de niyetle olur ve ne şekilde ortaya çıkarsa çıksın niyet onun için bir dayanak olarak kabul edilir.

Her ne kadar ameller niyetlerle geçerli ve değer kazanır olsa da onların Allah'ın irâdesine ve Resûlü'nün sahih sünnetine uygunluğu bir gerekliliktir. Aksi takdirde amelin sadece kurala uygunluğu yeterli olmaz. Burada insanın iç ve dış boyutlarıyla bilinçli bir çabadan ibaret amelin kastedilmiş olduğu bilinmelidir. Amelsiz sadece düşünce aşamasında kalan niyetten ziyade, ne olursa olsun, onun her zaman bir değeri de bulunmakla birlikte amele ne kadar çok yaklaşırsa, değeri o kadar çok artar ve o zaman ancak tamamlanmış bir amel olarak tam bir değere ulaşır.¹⁶⁰

Elmalılı'ya göre ibâdet niyete bağlı olarak yapılmasında sevap olan ve Allah'a yakınlık ifâde eden bir taattir. O halde ibâdetin yapılmasında sevap olması ve Allah'a yakınlık ifâde eden bir tâat olması, niyet sayesinde ve ona bağlıdır. Demek ki ibâdette niyet şart olmakla birlikte Allah'a itaat ve kurbet kastıyla yapılırsa o fiiller sadece ibâdetdir.¹⁶¹

Nihayet doğru olan, amelin makbul olması için niyetle olması ve kişinin bununla sadece Allah'ın rızasını istemesidir. O zaman niyette olması gereken masumiyetten¹⁶² ve ihlâstan bahsedir.

¹⁵⁷ Bkz. İbn Kayyım el-Cevziyye, *İ'lamü'l-Muvakkî'in* (nşr. Tâhâ Abdürraûf Sa'd), (Beyrut: Dârü'l-cil), ts., c. III, s. 111, 164.

¹⁵⁸ Bir kısım âlim bu hususu vurgulamak için amelle değil, niyette ve itâatte kararlı ve sürekli olmakla cennette veya tersi ile cehennemde ebedi kalınacağını ve bunun nedeninin sürekli iman veya küfür üzere olmak olacağını söyler ve sonucu buna bağlar. *Şerhu'l-Buhârî*, I. 21.

¹⁵⁹ Bkz. *Kur'ân Ahlâkı*, s. 324. Bu husus için bkz. *Zilzâl* 99/7,8; *Kâria* 101/6,7 vd.

¹⁶⁰ Bkz. *Kur'ân Ahlâkı*, s. 299, 300, 315.

¹⁶¹ *Fâtiha* 1/4'ün tefsiri için bkz. *Hak Dini Kur'ân Dili*, I, ss. 95-97.

¹⁶² *Kur'ân Ahlâkı*, s.355.

lebilir. Kimilerine göre takvânın tanımı da bu dâhilî unsur üzerinden yapılmakla birlikte o da niyet gibi hem kalbî bir eylem hem de bir şekilde bilinçli bir temizliktir.¹⁶³

Bu durumda kişiyi sâlih veya uygun olan amele teşvik etmek için bu gibi faydalı sebepler hem bilinmeli hem ortaya konulmalı hem de fiiliyata dönüştürülmelidir. Buna yönelik kişilerde hem irâde itibara kavuşur hem de niyetin ahlâkî olan bir değeri olmakla beraber bu sebepten de ona olumlu olarak bakılır. O zaman amele ait niyet, en saf, her menfaatten yeterince sıyrılmış ve sonuç olarak amele olumlu katkı sağlayan bir niyet olur.¹⁶⁴ Aksi takdirde hem ameller tehlikeye düşer hem de onların vebâli ve sorumluluğu sahibine rücu eder.

7. İnsanın Niyetten Sorumlu Olması

İyi niyet eyleme geçme fırsatı bulamasa da gerektiğinde yalnız başına, kendi kendine yatabilen, ahlâkî övgüye konu olan muteber bir değerdir. Bir şey yapılırken o, var olan niyet ve amel gibi iki unsurdan öne geçmenin amele ait niyette olduğu, ama hiçbir şekilde bütün ahlâkî fiiliyatta eşit pozisyonda olan bir değer olmadığı görülür.

İnsan bir şeyi yapmadan önce, onun olmasının zorunluluğunu ve bu vasıfla onun yapacağı bilir ve onu yerine getirmeye yönelir. Kişi o esnada bu eylemin kendi ödevi olduğunu da bilir, sorumluluğu gereği onu niyet ve kasıtle bilerek yapar¹⁶⁵ ki, bu sorumluluk naslarda da ifade edilir.

Her bir eylemin kasıtle alâkalı veya niyetten dolayı sorumluluğu olur.¹⁶⁶ Ama örneğin insana ait her hangi bir kasıt veya niyet olmaksızın yanılarak yapılan bir yeminden dolayı onun hakkında keffareti icap ettiren bir sorumluluk olmaz. Ancak o, örneğin bir şeyi almaya veya terk etmeye niyetlenirse ondan dönmesi hâlinde keffaret gerekir. Eğer sonuç hayırlı bir fiile engel olacaksa veya şerli bir fiile sebep olacaksa o yeminden dönülmesi gerekir. Başka bir ifade ile insan bir şeyi kesp ederken veya terk ederken ona kasıtle veya niyetle yemin ederse ondan dönmesi durumunda o, keffâreti icap ettirir¹⁶⁷ ve onun sorumluluğu kişiye döner.

Bir eylemi veya ameli gerçekleştiren kişi, amelin başlangıcında ve bundan sonra veya niyetli halde iken onun öncesinde, sonrasında istikrarlı, ihlâslı ve süreklilik arz eden bir süreci izler, izlemelidir. İnsan her hangi bir eyleme ne için ve ne niyetle karar verecekse veya bir işe girecekse o aynı zamanda o kişinin ona karşı nasıl tavır üzere olacağını da belirler. Tabii ki, bu durumda olumlu veya olumsuz bir niyetten doğacak sorumluluğun kişiye ait olduğu da

¹⁶³ Bkz. A.g.e., s. 305.

¹⁶⁴ Bkz. A.g.e., s. 335.

¹⁶⁵ Bkz. *Kur'ân Ahlâkı*, s. 317.

¹⁶⁶ Bu bağlamda şunu söylemek yerinde olur: Allah, kalpleri okur ve onlarda her ne varsa hepsini bilir. (bkz. *Mâide* 5/7.) Zira O, her şeyin iç yüzünden haberdardır. (bkz. *Mülk* 67/13,14.) Ancak O'nun âdil kanunu gereği insan, görülmeyeni görmek veya aşılması olanla mücadele etmek veya imkânsız olan bir şeyi yerine getirmek gibi fitratının ötesine gidecek ölçüde olan yükümlülük altına sokulmaz veya buna benzer şeylerden sorumlu tutulamaz. Bkz. *Kur'ân Ahlâkı*, s. 321.

¹⁶⁷ *Bakara* 2/225'in tefsiri için bkz. *Fi Zilâli'l-Kur'ân*, I, 503, 504. Burada açıkça görülmektedir ki, kalplerin kazandığından kişi sorumluluğu tutulur. Geniş bilgi ve farklı mülâhazalar için bkz. Ebu'l-Fidâ İsmâil b. Amr b. Kesîr el-Kureşî ed-Dimeşkî (774/1373), (1999-1420), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, (thk. Sâmî b. Muhammed Selâme), II. Baskı, (ys.: Dâru't-Tayyibe), c. I, ss. 601-603.

ortaya çıkar. Demek ki, bir eylemle ilgili kalbî bir kastın (veya niyetin) olması o kişiye sorumluluk getirir.

Kur'ân'ın ruhuna uygun sadelikle/ihlâsla, niyetle, bilinçli bir anlayışla yapılacak her davranış ve fiil, insanın iyiye yönelmesine, onu devam ettirmesine, üstelik kendini kontrol etmesine katkı sağlar. Bu da, niyetli ve olumlu gelişen bir durumda sorumluluk karşılığında kişi için oluşan müspet bir katkıyı gösterir.

Niyette kararlılığın hamurunda ihlâsın olması, olmazsa olmazlardandır. Bu da kişinin dini hassasiyeti ve sorumluluğuyla alâkalı bir durum olup Kur'ân'da beyan edilen bir haldir veya niteliktir. Onun olduğu yerde nefsin etkisi minimize edilebilir veya ortadan kaldırılabılır. Aksi halde o, kendine karşı sorumluluğunun gereğini yerine getirmediği anlamına gelir. Oysa fıkıh eserlerinde amelî kabulü için ihlâsın gerekliliği de beyan edilir.¹⁶⁸ Bu nedenle niyetsiz amel makbul olmayacağı gibi iyi sonucu hedefleyen bir niyetin olmasının gerekliliği de ortaya çıkar.

Niyet, insanın her zaman uyanık, etkin ve bilinçli halde olması için çok önemli ve gereklidir. Zaten gerçek inanç sahibi her Müslümanın her zaman uyanık ve bilinçli olması bir gerekliliktir. İnsan iç dünyasından veya hârici (dâhilî ve zâhirî) kaynaklı olup biten her şeyden kendi fiili ve bizzat onun öznesi olarak her hâlükârda sorumludur. Bu suretle her işe vahyin ışığında ve saf niyetle başlanarak devam edilir. Bu şekilde iyiye, doğruya gidişte, kötülüklerden kurtulma yolunda bir şekilde ihsân üzere amel ile olgunlaşarak bu yolda her geçen gün mesafe kat edilerek ilerlenir.

Kul, yöneleceği davranışın veya eylemin öncesinde, sonrasında ve devamında olumsuzluklara meydan veremez veya mükellef olmanın gereği olarak bunları engellemek için gayret sarf eder. Bu aynı zamanda onun, niyetinin keyfiyeti ve niyetten sorumlu olmasının karşılığı olan bir gösterge, fiile veya davranışa ve her türlü olumsuzluğa kapısını açan nefse karşı sıfır toleranslı bir tutum izlemek olur.

Burada denilebilir ki, yukarıda belirtilenleri de birlikte düşünmekle anlaşılacağı üzere, her türlü niteliği ve ahvâli ile niyet, kulun gücü oranında sorumluluğu kapsamına dâhildir. Kur'ân nazarında iman ve itaat yönüyle insan, bir fâil veya muktesip olarak kendisinden sâdir olan düşünce, söz, davranış, fiil gibi her türlü eylemden; iyi olanından lehine, kötü olanından ise aleyhine olacak şekilde mesul olduğu gibi bunlara taalluk eden niyetten de sorumludur.¹⁶⁹

Niyet, bir bakıma kararlılığın/azmin, onun seyrinde ve sonucunda ortaya çıkan eylemin keyfiyeti veya müspet veya menfi oluşu hususunda bir gösterge mâhiyetindedir. Nitekim o, bazen düşünüp taşınma veya tereddüt hâlinde bir arzu, tasarı veya gelgeç bir istek veya bir amelî kâh olabileceği kâh olamayacağı bir sürecin izlenmesi şeklinde bir tembellikten ibaret,

¹⁶⁸ *İhyâ*, IV, 379,380

¹⁶⁹ Bkz. *Bakara* 2/286; *Müddessir* 74/38; *En'âm* 6/52 vd. Kişinin niyete hâkim olma sorumluluğunda kudret şartının aranıp aranmadığı veya niyete hâkim olunup olunmadığı veyahut da felsefede ve kelâmda irâde hürriyeti gibi meseleler hakkındaki tartışmalar bir yana, kulun irâde hürriyeti ile beraber gücü oranında taatle mükellef olduğunu söylemek gerekir. Geniş bilgi için bkz. "Niyet" mad., (TDV İslâm Ansiklopedisi, XX X III), s. 170, 171.

bazen de sevimle beraber ihmalle karışık bir şeyin gerçekleşmesi, bazen de sadece arzu şeklinde olan ama gerçekleşmeyen bir şey vb. olabilir. Örneğin oruç tutmak arzu edilir, ama tersi de yapılabilir. Ama bazen zor, aşılmaz bir durum hakkında kesin bir kararlılık gösterilme şeklinde de olabilir.

Her hâlükârda niyetle yapılan amele sağlıklı bir irâdenin de dâhil edilmesi gerekir. O bütün bu süreçlere katılmazsa yapılanlar isteksizlikle husûle gelmiş olabilir. Ancak ilgili eylem yine de insana atfedilir ki bu da amel niteliğinde olmaz.¹⁷⁰ Hâlbuki Kur'ân'ın oluşturmayı hedeflediği sâlih amel ve kul olması için bunların ona ve şartlarına uygun irâdeli ameller olarak oluşması gerekir.

Her niyetin bir şekilde bir kıymeti olur. Ama o, amele yaklaştığı oranda daha da kıymet kazanır. Eğer eylem şeklinde tamamlanırsa o zaman tam bir kıymete ulaşır. İlâhî ihسان gereği, kişiye hakkına karşılık, her bir amele göre verilmesi gerekenin verilmesiyle birlikte lütuf olarak fazladan şu veya bu eylemin/amelin kabul edilmesi de cömertçe onda olandan üstün ve fazladan bir değeri ona vererek niyeti amel derecesine yükseltir.¹⁷¹ İşte bu, insanın amelle ilgili niyetinin ve irâdesinin olumlu tarafa yönelmesi durumunda onun için müspet istikamette oluşabilecek bir katkıyı da gösterir.

Kur'ân'da, savaşanlar ile savaşmayanlar arasında ve savaşmayanlar arasında da zayıflar ile sağlam kişiler arasında tesis edilmiş bulunan ayırım da oldukça önemli ve öğreticidir. Niyet bir hayırdır; iyi niyetle beraber olan amel daha üstün bir hayırdır; çünkü o, kâmil ve ahlâkî bir ameldir.¹⁷² Bunun sorumluluğu kişiye ait olduğu gibi elbette mükâfatı da ona aittir, ama tersi de böyledir.

Niyetin, tahakkuk etmiş olanı veya netice vermiş olanı ile başarıya ulaşamamış, netice verememiş olanı arasında elbette derece farkını açıkça doğrulayan naslar vardır. Ancak herhangi bir netice vermemiş olan iyi niyet, sâlih bir amel olarak yazılır, ama gerçekleştirilmiş olanı artırılarak hesaplanır.¹⁷³

Aslında bütün bunlar niyetin kuvveden fiile dönüşme süreci dikkate alınarak üç sınıfa/farklılaşmaya ayrılabilir. *Birincisi*: Uygulama teşebbüsü ile beraber olan niyet, *ikincisi*: Teşebbüsü ârizî bir engelle engellenmiş niyet, *üçüncüsü*: Farazî niyet.¹⁷⁴ Bunlardan amele çevrilmemiş niyeti bir yana bırakılarak ve onun sevaba veya günâha yol açması bakımından yeterli olup olmadığı yönüyle meseleye bakılacak olursa, karar alınır alınmaz onda ahlâkî sorumluluğunun tam olacağı şüphe yoktur.¹⁷⁵

Nihayet kişinin niyetle yaptığı icraatın ve irâdeyle tamamladığı amelin sorumluluğu

¹⁷⁰ Bkz. *Kur'ân Ahlâkı*, s. 311, 312.

¹⁷¹ Bkz. *Kur'ân Ahlâkı*, s. 315.

¹⁷² Bkz. A.g.e., s.316.

¹⁷³ Bkz. *Sahîhu'l-Buhârî*, Kitabu'r-Rikâk, Bab 30; Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî (206/821), *Sahîhu'l- Müslim* (Çağrı Neşr.), (İstanbul:1401), Kitabu'l-İman, Bab 59.

¹⁷⁴ *Kur'ân Ahlâkı*, s. 315.

¹⁷⁵ *İsrâ* 17/36. Ayrıca bu konu için bkz. *Kur'ân Ahlâkı*, bkz. 312, 313.

tamamen kendisine aittir.¹⁷⁶ Bilhassa bazı kaynaklarda yer alan ve niyetin temel ölçü olduğu anlaşılan âyetlerde¹⁷⁷ de bu ortaya konur ve vurgulanır. Zira eylemlerde veya amellerde olumlu (veya olumsuz) bir dönüşümün olması maksatla/niyetle alâkalıdır. Her hâlükârda Allah için yapılan ve kendisi ile değer kazanan amel veya ibâdet, iyi bir kul olma ve mükemmelliği elde etme düşüncesi ve niyeti ile yapılır. Kulun ibâdetle bu şekilde kemâle ermesiyle artık üzerindeki mükellefiyet ortadan kalkar. Söz konusu eylemlerine/amellerin, Kur'ân'a göre gerçekleşmeleri onlarda ilgili niyetin ve onun kalitesi niteliğinde olan ihlâsın mutlaka bulunmasına bağlıdır.

SONUÇ

İnsanın ilâhî irâdeye uygun olarak yerine getirdiği veya getirmesi gerektiği fiiller ve davranışlar gerçek kulluk için bir araç olmakla beraber bunların değer kazanma niteliğine hâiz olmalarında en önemli unsurlarından ve onlarda bulunması gereken değerlerden birisi niyettir. O, kısaca kalbin, leh veya aleyhte verdiği karar olarak ifade edilebilir. Ancak her eylemin açık ve kesin bir niyet taşıyarak eyleme dönüştüğü söylenemez.

Niyetin mâhiyeti ve aslî nitelikleri Kur'ân ve sünnet üzere belirlenir. Ancak o, kelime olarak Kur'ân'da yer almamakla beraber onunla aynı kökten gelen "النوى" "*en-Nevâ*" şeklinde bir yerde geçer. Ama hadislerde ondan sıklıkla söz edilir. Onlarda da özellikle *niyetler* "النِّيَّات" şeklinde ifadeler olarak görülür. İlgili hadisler Kur'ân'ın anlattıklarına bir zenginlik katar ve ondan anlaşılanların daha sarîh hale gelmesine katkı sağlar. Her hâlükârda niyetin Kur'ân nazarında bir gerçekliği ve kıymeti mevcuttur. Allah'ın rızası ve irâdesi yönünden onun genel olarak keyfiyet ve nitelik bakımından iyi olanı veya kötü olanı olur.

Niyet, kısaca kalbin, leh veya aleyhte verdiği kararlar birlikte tercihi yönünde olan eğilimi olarak nitelenebilir. Bununla birlikte kalbin Kur'ân açısından ona dair önemli bir rolü vardır. Nitekim kalp doğal haliyle hep haktan yanadır. Onun eylemi olarak nitelenen niyet ise, amellerin ve davranışların değeri, geçerliliği açısından onlarla hem ilişkili hem de onların odak noktaları mesabesindedir. Niyetin eylem esnasında neyle alâkalı olduğuna dair bilinçlilik hâli onun ayrılmaz niteliklerindedir.

Niyetle ilişkilendirilen ameller, *maâsî* (معاصي), *tâat* (طاعة) ve *mubâhât* (مباحات) olarak gruplandırılabilir ve onunla irtibatı yönünden değerlendirilebilir. Ama her hâlükârda niyet, amellerin/fiillerin değerlendirilmesinde ve geçerliliklerinde temel miyar mesabesindedir. O, bir şeyi yapmadan önce onu düşünmek, istemek ve ona meyl etmek şeklinde ifade edilebilir. Bunun sağlıklı ve süreklilik arz etmesi için insanın fitrî ve kalbî yönünün aktifliğinde süreklilik arz olacak şekilde uygun sosyal, sanatsal, bilgisel ve terbiyevî imkânların oluşturulması gerekir.

Niyet, dinî terim olması itibariye Allah'ın rızasını/hoşnutluğunu kazanma arzusu ve O'nun hükmüne ittiba ile fiile yönelme veya meyletme irâdesi şeklinde gerçekleşir. Bu nedenle keyfiyet ve nitelik açısından bir şekilde Kur'ân'ın muhtevâsına, münhasıran temel ölçü olarak

¹⁷⁶ A.g.e., s. 313.

¹⁷⁷ Bkz. *Bakara* 2/225, 265, 272; *Âl-i İmran* 3/152; *Nisâ* 4/114; *En'âm* 6/52, 95; *Hûd* 11/15, 16; *İsrâ* 17/18, 19; *Kehf* 18/28; *Hac* 22/37; *Rûm* 30/38, 39; *Şûrâ* 42/20; *Leyl* 92/20; *Beyyine* 98/5.

kabul edilen ilgili âyetlerin ruhuna uygun olmak, azim, ciddiyet, kararlılık, süreklilik göstermek ve onun/niyetin ruhu niteliğinde olan ihlâsla beraber bulunmak durumundadır. Nitekim Kur'ân'la bildirilen ilâhî talepler (taatler) arasında niyetler de ameller de yer alır ki, amelin değeri, önce niyetle, sonra onun keyfiyetini ifade eden unsurlarla ortaya çıkar.

Niyet, bir şeyin zihinde oluşan tasavvuru, kurgusu olarak belirir, ön görülür, bir yönelme ile plânlanır ve kalbin kararı/onayı ile gerçekleşir. O, süreç olarak tasarır, bilinç, irâde ve belli bir keyfiyetle alâkalı olarak tasavvur edilir. Bu nedenle istemenin, tasarlamanın ve istenenin kalben ve irâdî olarak Kur'ân muhtevâsına uygunluk göstermesi asla göz ardı edilemez. Nitekim ilgili âyetlerde sorumluluk, denenme, dünyalığı ve süsünü isteme, dini sadece Allah'a mahsus kılma, Allah'ın rızasını isteme, fiilde veya amelde O'nun rızasını isteme, amellerin karşılığını talep etme, kalben O'na bağlanma ve bütün bunların ilâhî talebe uygun olması gibi hususlar dile getirilir. İşte niyetin niteliği, varlığı, gücü, etkisi ve önemi bu vb. ile değerlendirilir.

Niyetle yapılanlar sadece dünyalık, onun ziyneti için olursa veya sırf dünyalığa hasredilen bir uğraş için olursa ilgili amelin bedeli veya değeri tastamam, belki fazlasıyla verilir. Ama bu iyi olur veya kötü olur. O halde niyete göre yapılan amelin dünyada da âhirette de veya her iki âlemde de bir şekilde karşılığı alınır. Ancak sonuçta amelin semeresi Allah indinde belirlenen neticeye göre olacağından bu, kastın veya niyetin O'nun irâdesi ve rızası istikametinde olmasını gerektirir. O zaman da talep ile murat edilen maksadın uygunluğu zorunluluk arz eder.

Niyet, davranışların, fiillerin keyfiyetleri ve nitelikleri ile yakından ilgilidir ve onlar üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. O, amele yaklaştığı oranda kıymet kazanır ve onunla değeri artar ve amelin tamamlanmasıyla da tam bir kıymete ulaşır. Niyetin Allah'ın rızasına uygunluğu, onun keyfiyetini, karşılığını belirler ve ondan kaynaklanan sorumluluk da ona bağlı olarak oluşur. Her hâlükârda insan Kur'ân açısından her türlü yönelişinden, kastından ve niyetinden sorumludur.

İyi niyetle, kulluk bilinci ve Allah rızası için yapılan her bir eylem veya amel ile insan yükselir, ama onsuz olan bir eylem/amel ise anlamsız ve kendisi için hiç bir yararı olmayan bir eylem olur. Öyle ki, savaşta vurulup tamuya giden olabileceği gibi saf niyetiyle döşeginde öldüğü halde cennete giden de olabilir. O halde niyet, eylemin veya amelin kendisi ile bizzat değer kazandığı ve karşılık gördüğü bir gerçeklikte ve samimiyette olmak durumundadır.

Sosyal psikolojik bir üslupla da ifade edecek olursak kısaca niyet, amelin ruhu gibidir ve bu yüzden İslâm âlimleri niyetle amel arasındaki ilişkiyi ruh-beden ilişkisine benzettirler. Ruh-beden arasındaki bu tamamlayıcı ilişki biçimi daha önce de kısaca değindiğimiz üzere aslında *eşyanın özü ile işlevi; madde ile mana; Kur'an'ın literal okunuşu ile kültürel/örfi okunuşu; lafız ile mana; dünya ile ahiret; ağacın özü ile kabuğu; ahlâk ile din; iman ile amel veya niyet ile amel arasında da söz konusudur. Bu açıdan bakıldığında niyet, İslam'ın ihsan derecesinde yani Allah'ı görüyormuşçasına anlaşılıp yaşanmasına atılan ilk adımdır. Bu sebeple niyet en üst düzeyde bir şuuru, farkındalığı ifade eder. Niyet bu anlamda Allah'a körü körüne değil; samimi/bilinçli bir ihsanî itaatın ve dolayısıyla doğru-haklı olan her şeye karşı olumlu tutumun temeli; ilk adımı olmaktadır.*

Niyette samimiyet yoksa orada samimi eylem/amel de olmaz. Eğer bir beşeri ortamda samimi niyet varsa, bu niyet eyleme/amele mutlaka bir şekilde; doğrudan veya dolaylı olarak yansıyacaktır. Bu noktada samimi niyet ile sağlam zihniyet aynı anlama gelmektedir. Başka bir ifadeyle ve son söz olarak samimi niyet, İslam dünyasının ekonomik, teknolojik, bilimsel ve ahlâki anlamda yeniden canlanması için üzerinde her sosyal disiplinin özenle durması gereken merkezi bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır.

KAYNAKÇA

- Abdulgâkî, Muhammed Fuâd (1939). *el-Mu'cemu'l-Mufehres li-Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Kahire, "n-v-y" ve "k-l-b" mad.
- Ahmedî, Abdülhalîm(1409/1979). "Tahkîku's-Sıdkî'n-Niyye İnde'l-Ğazzâlî", *Mecelletü'ş-Şerî'a ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye*, VI(13), Kuveyt.
- Bedreddin el-Aynî(ts.). *'Umdetü'l-Kârî (İdâretü't-Tibâati'l-Münîriyye)*, Kahire.
- Begâvî, Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mesud el-Ferrâ (ö. 510), (1997/1417). *Meâlimu't-Tenzîl*, ys.: Dâru-Tayyibe.
- Beydâvî, Abdullah b. Ömer b. Muhammed b. Alî el-Beydâvî eş-Şîrâzî eş-Şâfiî Ebî Saîd Nâsiruddîn (ö.685/1286), (1314). *Tefsîru'l-Kâdî el-Beydâvî (Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl)*, Dersaadet (İstanbul).
- Buhârî, Muhammed b. İsmâil b. İbrâhim b. el-Muğîre Ebû Abdillâh (ö. 256/870), (1402). *Sahîhu'l-Buhârî*, ys.: Dâru Tavkî'n-Necât, Kitâbü'z-Zekât, Bab 49.
- Buhârî, Muhammed b. İsmâil b. İbrâhim b. el-Muğîre Ebû Abdillâh (ö. 256/870), (1987/1407). *el-Câmiu's-Sahîh*, Kahire: Dâru'ş-Şa'b, Bedu'l-Vahiy.
- Cora, Mustafa, *Kur'ân'a Göre "Hevâ"* (2013). Samsun: Edüt Yay.
- Dârimî, Ebû Muhammed, Abdullah b. Abdurrahmân (ö. 181/255), (ts.). *es-Sünen*, ys.
- Demirci Mehmet (2002). "Kur'an-ı Kerim Işığında Sabır Kavramı". *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı: 12, ss. 263-285.
- Demirci Mehmet (2012). "Hamdi Yazır'da Hak Kavramı". *Bilimname: Düşünce Platformu*, cilt: 1, sayı: 22, ss 61-85.
- Dönmez, İbrahim Kâfi (2007). "Niyet" mad., (Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, XX X III), İstanbul.
- Draz, M. Abdullah, *Kur'ân Ahlâkı* (2009). (çev. Yüksel, Emrullah; Günay, Ünver), 4. baskı, İstanbul.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî el-Ezdî (ö.202/275), (1401/1981). *Sünenü Ebî Dâvûd*, Çağrı Neşr., İstanbul.
- Ebû Nuaym el-İsfehânî, Ahmed b. Abdillâh (ö. 430/1038),(1405). *Hilyetu'l-Evliyâ ve Tabakâtül-Esfiyâ*, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-A'rabî.

- Erdoğan, Mehmet(1998). *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Rağbet Yay.
- Eşkar, Ömer Süleyman (1401/1981). *Mekâsidu'l-Mükellefîn, Kuveyt*.
- Eyüpoğlu Osman ve Perşembe Erkan (2018). "İşlevsellik Açısından Ahlak-Din İlişkisi". *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7(4), ss.79-96.
- Eyüpoğlu Osman ve Perşembe Erkan (2019). "Din ve Toplumsal Kurumlar Arası İlişkilerdeki Tamamlayıcı Niteliğin Önemi". *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, 8(4), Aralık, ss.464-483.
- Eyüpoğlu Osman ve Usta Niyazi (2019). "İtaat Kavramının Gereçekleri Açısından Kur'an'ın Eleştirel Düşünceye Bakışı". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 19(2), ss.347-378.
- Eyüpoğlu Osman ve Yıldız Murat (2016). "Kur'an'ı Anlamaya Yönelik Literal ve Kültürel Yaklaşımların Sosyal Değişmeye Uyum Açısından İşlevselliği". *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5(3), ss.163-198.
- Eyüpoğlu Osman, Çelik Hüseyin ve Yıldız Murat (2017). "Bireysel Dini Tecrübe ve İşlevselcilik Açısından Kur'an Kıssaları". *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6(4), ss. 263-287.
- Gazzâlî, Muhammed b. Muhammed (ö. 505/1111), (1939). *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, Kahire.
- Hamevî, Ahmed b. Muhammed(1405/1985). *Gamzu Uyûni'l-Beşâir*, Beyrut.
- Hamidullah, Muhammed, *İslam Peygamberi* (1980). (çev. Salih Tuğ), İrfan yay. İstanbul.
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali Ebû'l-Fadl el-Askalanî eş-Şâfiî(ö.852/1449),(1379). *Fethu'l-Bârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife.
- İbn Hambel, Ahmed (164-781/241-855), (1401/1982). *el-Müsned* (Çağrı Neşr.), İstanbul.
- İbn Kayyim el-Cevziyye (ts.). *İ'lamü'l-Muvakki'in* (nşr. Tâhâ Abdürraûf Sa'd), Beyrut: Dâru'l-cil.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmâil b. Amr b. Kesîr el-Kureşî ed-Dımeşkî (774/1373), (1999-1420). *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, (thk. Sâmi b. Muhammed Selâme), ys.: Dâru't-Tayyibe.
- İbn Kudâme, Abdullah b. Ahmed b. Kudâme Ebû Muhammed el-Makdisî, (ö. 622/1223), (1405). *el-Muğni li İbn Kudâme fi Fıkhî'l-İmâm Amed b.Hanbel eş-Şeybânî*, Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed Yezîd el-Kazvîni (ö.207/275), (1401/1981). *Sünenü İbn Mâce*, Çağrı Neşr., İstanbul.
- İbn Receb el-Hanbelî(1419/1999). *Câmiu'l-Ulûm ve'l-Hikem* (nşr. Şuayb el-Arnaût-İbrahim Bâcis), Riyâd.
- İbn-i Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemâluddîn b. Muhammed(ö.711/1311), (1290). *Lisânu'l-'Arab*, Beyrut.
- İbrahim Mustafa, Ahmed Hasan ez-Zeyyâd, Hâmid Abdu'l-Kâdir, Muhammed Ali en-Neccâr (ts.). *el-Mu'cemu'l-Vesît*, (Çağrı yay.), İstanbul.
- İsfehânî, er-Râgıb (ö. 502), (ts.). *el-Müfredât fi Garîbi'l-Kur'ân* (thk. ve dabt. Muhammed Seyyid Keylânî), Beyrut: Dâru'l-Ma'rife.

- Karâfi, Şehâbeddîn (1994). *ez-Zahîre* (nşr. Muhammed Haccî), Beyrut.
- Karâfi, Şehâbeddîn (ö.684/1285), (1404/1984). *el-Ümniyye fi İdrâki'n-Niyye*, Beyrut.
- Kirmânî, Şemseddin(1401/1981). *Şerhu'l-Buhârî* (Buhârî'nin *Sahîh'nde*), Beyrut.
- Kutub, Seyyid (d.1906-ö.1967), (1979). *Fî Zülâli'l-Kur'ân* (çev. M. Emin Saraç, Bekir Karlığa, İ. Hakkı Şengüler), Hikmet Yay., İstanbul.
- Mekkî, Ebû Tâlip Muhammed b. Ali b. Atiyye el-Acemî (ö. 386/996), (1351). *Kûtu'l-Kulûb*, Kahi-re: Matbaatu Muhammed Abdi'l-Latif.
- Mesud Efendi (1297). *Mirât-ı Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*, İstanbul: Matbaa-i Osmaniye.
- Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî (206/821), (1401). *Sahîh-u Müslim*, Çağrı Neşr., İstanbul.
- Nesefî, Ebu'l-Berekât Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd(ö.710/1310), (2005). *Tefsîru'n-Nesefî* (Mdeâriku't-Tenzil ve Hakâiku't-Te'vîl),(thk. Mervân Muhammed eş-Şiâr) Beyrût: Dârun-Nafâis, III, 218.
- Özsoy, Ömer; Güler, İlhami (2013). *Konularına Göre Kur'ân* (Sistemik Kur'ân Fihristi), Fecr Yay., Ankara.
- Râzî, Muhammed b. Ömer el-Me'rûf bi Fahru'd-Dîn (ts.). *Mefâtihu'l-Gayb*, Beyrut: Dâru İhyâi't-Turasi'l-Arabî.
- Suyûtî, Celâlüddîn Abdurrâhman b. Ebî Bekr (ö. 911/1505), (1406/1986). *Münthe'l-Âmâl fi Şerhi "Hadîsi İnneme'l-A'mâl"* (nşr. Mustafa Abdülkâdir Atâ), Beyrut.
- Suyûtî, Celâlüddîn Abdurrâhman b. Ebî Bekr (ö. 911/1505), (1407/1987). *el-Eşbâh ve'n-Nezâ'ir* (nşr. Muhammed el-Mu'tasım-Billâh el-Bağdâdî), Beyrut.
- Suyûtî, Celâlüddîn Abdurrâhman b. Ebî Bekr (ö. 911/1505), (1423/2003). *el-Ftehu'l-Kebîr fi Zammi'z-Ziyâde İlâ el-Câmi el-Sağîr*, (thk. Yusuf en-Nebhânî), Beyrut: Dâru'l-Fikre.
- Taberânî, Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed (ö.360/970), (1405/1985). *el-Mu'cemü'l-Kebîr* (nşr. Hamdî Abdülmecîd es-Selefi), Beyrut.
- Tâceddin es-Sübkî (1411/1991). *el-Eşbâh ve'n-Nezâ'ir* (nşr. Âdil Ahmed Abdülmecvûd-Ali Muhammed Muavvaz). Beyrut.
- Uludağ, Süleyman(1991). "Amel" mad., (Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, III), İstanbul.
- Wensinck, E. J. ve J. P. Mesing (1962). *el-Mu'cemu'l-Mufehres li Elfâzi'l-Hadîsi'n-Nebvî*, Leidin.
- Yazır, Elmalılı Hamdi(1971). *Hak Dini Kur'ân Dili*, İstanbul.
- Zebîdî, Muhibbuddîn Ebu'l-Feyz es-Seyyid Muhammed Murtazâ el-Hüseynî el-Vâsitî (1888). *Tâcu'l-Arûs*, Mısır.